Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Bitlis Eren University Social Science Journal (BEU SBD)
e-ISSN: 2147-5598

Cilt / Vol: [15]
Sayı / Issue: [1]
Yıl / Year: [2026]
Sayfa / pp: [17-35]
DOI:
10.47130/bitlissos.1825271

Murat CİHAN
Dr. Öğretim Görevlisi/ Lec. Dr.,
Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Kolluk Uygulamaları Yüksek Okulu, Ankara, Türkiye./
Law Enforcement Practices School,
Gendarmerie and Coast Guard Academy,
Ankara, Türkiye. muratcihan94@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3500-6034

Hukuk Sosyolojisi Açısından Platon ve İbni Haldun'da Hukuk Anlayışı

The Approach Of Law in Terms of Law Sociology, in Plato and Ibn Khaldun

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, hukuk sosyolojisi bağlamında Platon ve İbni Haldun'un hukuk anlayışlarını sınırlı bir kapsamda karşılaştırarak günümüzde sıkça tartışılan hukuksuzluk ve adalet sorunlarını kuramsal açıdan değerlendirmektir. Araştırma, literatüre dayalı nitel bir inceleme araştırması olarak tasarlanmış; düşünürlerin temel eserleri ve ilgili kaynaklar karşılaştırmalı bir sosyolojik yaklaşımla analiz edilmiştir. İnceleme sonucunda, her iki düşünürün hukuk ve adalet mekanizmalarını salt emirler bütünü olarak değil; toplumsal düzenin korunması, birlikte yaşamın sürdürülebilmesi ve kurumsal adaletin sağlanması ekseninde şekillenen toplumsal birer olgu olarak ele aldıkları belirlenmiştir. Platon hukuku, ortak yararın gerçekleştirilmesi ve ideal devlet düzeninin korunmasının temel araçlarından biri olarak değerlendirirken; İbni Haldun, umran ilmi çerçevesinde tüm toplumların gelişim düzeylerinden bağımsız olarak yazılı ya da yazısız hukuk kurallarına zorunlu olarak sahip olduğunu vurgulamaktadır. Elde edilen bulgular, Antik Yunan'dan günümüze uzanan tarihsel süreçte hukuk ve adalet anlayışlarının, ideal toplum ve devlet düşüncesiyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede çalışma, Platon ve İbni Haldun'un köklü hukuk yaklaşımlarının, güncel hukuk sosyolojisi tartışmalarına ve modern adalet krizlerinin çözümüne güçlü birer kuramsal katkı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hukuk, Adalet, Hukuk Sosyolojisi, Platon, İbni Haldun*

Jel Kodları: *K00, B11, Z13*

ABSTRACT

Abstract

The purpose of this study is to theoretically evaluate the contemporary and frequently debated issues of lawlessness and injustice by comparing the legal understandings of Plato and Ibn Khaldun within a limited scope in the context of the sociology of law. The research was designed as a literature-based qualitative examination study; the primary works of the thinkers and relevant sources were analyzed through a comparative sociological approach. As a result of the examination, it was determined that both thinkers treated the mechanisms of law and justice not merely as a body of commands, but as social phenomena shaped around maintaining social order, sustaining coexistence, and ensuring institutional justice. While Plato evaluates law as one of the fundamental instruments for realizing the common good and preserving the ideal state order, Ibn Khaldun emphasizes that all societies, independent of their levels of development, inherently possess written or unwritten legal rules within the framework of the science of umran. The findings demonstrate that the understandings of law and justice throughout the historical process extending from Ancient Greece to the present day are closely related to the idea of an ideal society and state. In this framework, the study reveals that the deep-rooted legal approaches of Plato and Ibn Khaldun offer strong theoretical contributions to current debates in the sociology of law and to the resolution of modern crises of justice.

Keywords: *Law, Justice, sociology of law, Plato, İbn-i Khaldun*

Jel Kodes: *K00, B11, Z1*

Geliş Tarihi/ Submitted Date: 17.11.2025
Kabul Tarihi/Accepted Date: 05.02.2026
Yayın Tarihi/Published Date: 30.06.2026
Atıf-Citation: Cihan, M. (2026). "Hukuk Sosyolojisi Açısından Platon ve İbni Haldun'da Hukuk Anlayışı", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1), 17-35. https://doi.org/10.47130/bitlissos.1825271

Derleme
Compilation

GİRİŞ

Bir bilim dalı olarak sosyoloji, toplumsal yaşamın işleyiş biçimini ve düzenliliklerini incelemesinin yanında, toplumsal normları ve hukuksal kuralları ihlal eden davranışları da ele almaktadır. Hukuk sosyolojisi, hukuku toplumsal yaşamın bir ürünü olarak değerlendirmektedir. Hukukun toplumsal süreç içerisinde nasıl oluştuğunu ve toplumsal yaşamla etkileşimini araştırmaktadır. Toplumsal ilişkilerin belli bir düzen içinde sürdürülebilmesi ve doğru kabul edilen davranışların standartlaştırılması için bir norma ihtiyaç vardır. Düzenli bir toplumsal etkileşim tabanında kurulacak ilişkilerin standardını belirleyecek normlar toplumsal düzen mekanizmalarının da temelini oluşturmaktadır (Dinçkol, 2021: 31). İnsan insan arasındaki ilişkiler ve insan devlet arasındaki ilişkilerden kaynaklı sorunların çözümü ancak belirli yaptırımlarla desteklenen kuralların koyulmasıyla mümkün olmuştur. Ahlaki normlara, örf-adetlere uymayan davranışların sonucu genel olarak kınama ve dışlanmadır. Bununla birlikte dini kurallara aykırılığın yaptırımı günahtır. Buna karşın, hukuk normlarına aykırı hareket etmenin diğer normatif sistemlere göre daha farklı ve etkili sonuçları bulunmaktadır. Yaptırımlar bireyler üstü bir mekanizmanın zorlayıcılığına dayanmaktadır. Bu nedenle Weber'in de üzerinde durduğu gibi bir düzen mekanizması olarak hukukun üstünlüğü ön plana çıkmaktadır (Tepe, 2023: 2). Weber'e göre (2002: 63-64) bireyler tarafından toplumsal düzenin bozulması durumunda kınama/ayıplama gibi yaptırımlar uygulanıyorsa ve düzenin sağlanması bu tür yaptırımlara bağlıysa bu düzen 'teamül'dür. Buna karşın toplumsal düzenin ihlali durumunda uygulanan yaptırımlar bireyler dışında ve üstünde bir organ veya mekanizmanın gücü ile garanti altına alınmışsa 'hukuk' olarak tanımlanmaktadır. Weber'in bu tanımlaması aslında tabii hukuk ile pozitif hukukun farkına da işaret etmektedir. Hukuka yalnızca pozitif hukuk yönüyle bakılması doğrudan bir yasa koyucu otoriteye odaklanılmasına neden olmaktadır (Özcan, 2012: 29). Pozitif hukuk açısından görülen bu manzara bir bakıma gerçekliği yansıtsa da bütünün tamamını içine almada yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizliğin nedeni hukuk düşüncesinin olgu, değer ve normdan oluşan üç boyutlu yapısından kaynaklanmaktadır (Türkbağ, A.U. 2009: 35).

Naturalist (pozitivist) sosyoloji, hukuk sosyolojisi adı altında hukuk olgusu ve kavramına pozitif bilimlerin yöntemiyle yaklaşmaktadır (Aktaş, 2018: 230). Pozitif hukuk, hukuk sosyolojisinin verilerine muhtaçtır. Hukuk normlarında, bu normların oluşturulmasında ve uygulanmasında toplumsal yapının bilinmemesi hukuku boş kalıplar hâline dönüştürmektedir ve toplumun tepkisiyle karşılaşılmaktadır (Öktem, 1988: 45). Pozitif hukuk, müspet, olumlu gibi tanımlamalarla da ifade edilmektedir. Mevcut yürürlükte olan hukuku, yani bir ülke sınırları içinde geçerli olan tüm hukuk kurallarını kapsamaktadır. Tabii (doğal) hukuksa, belirli sınırlar içinde uygulanan bir hukuk sisteminden ziyade bireylerin doğasına, toplumların ihtiyaçlarına, adalete en uygun şekilde hazırlanmış olan hukuk sistemini ifade etmektedir (Kayıhan ve Ünlütepe, 2017: 5). Terre'ye (1978: 231) göre, hukuki bir olgu tek bir olgunun değil, toplumsal bağlamda hukuki veya hukuki olmayan birçok başka olgunun bir neticesi olarak görülmektedir. Hukukçu, gerektiği zaman hukuki kuralları tartışabilmelidir. Hukuk yazımı yapacak kişi hukuki bir norm oluşturulacak konuya yabancı ise sosyolog bunu yapmalıdır ve toplumsal olguları şeyler gibi çözümlemesi fayda sağlayacaktır. Bu duruma dikkat çeken Rousseau toplum ahlakının, töre ve kamuoyunun taşa ya da kâğıda yazılan değil insanların yüreklerine kazılan yasaların en önemlisi ve devletlerin gerçek anayasası olduğunu, halkı yasaların ruhuna bağlı tuttuğunu söylemiştir (Rousseau, 2020: 51-52).

Pozitif hukukun normatifliği, hukukun değer ve olgu boyutlarını göz ardı etmektedir (Gürkan, 1989: 25). Hukuk sosyolojisinin görevi tam da burada devreye girmektedir. Hukuka sosyolojik bakış hukukun gerçekliğini gösteren hukuk normlarının kaynağına/dayanağına odaklanması bakımından tamamlayıcı bir karaktere sahiptir (Gurvitch, 2021: 67). Kurallara karşı gelenlere uygulanacak yaptırımların amaca hizmet edip etmediği konusu hukukun sosyolojik boyutuyla ilgilidir. Kanunların yasama organı tarafından günlük ihtiyaçlar doğrultusunda yapılması çoğunlukla geçici çözümler üretmekte, geneli ve gelecek dönemi kapsamadığından yetersiz kalmaktadır. Uyulması mümkün olmayan kuralların konulması, toplumu adaletsizliğe itmekten başka bir sonuç vermemektedir.

Hukuku sadece kurallar bütünü olarak anlamak onun toplumsal tarafının göz ardı edilmesine neden olacaktır. Dolayısıyla hukuk sosyolojisinin kapsamı sosyal bir fenomen olarak hukuktur. Hukuku toplumsal yaşamın bir ürünü veya sonucu olarak görmek, onun insan davranışlarına yön verme ve düzenleme gücünü hesaba katmak yani temelde bir toplumsal yapı olarak hukuku algılamak sosyolojik yöntemlerin kullanılmasını gerektirmektedir (Topçuoğlu, 1960: 107). Klasik hukuk bilimi hukuk kuralları ile ilgilenirken hukuk sosyolojisi normlar ve kurallarla ilgilenmektense bu kuralları ortaya çıkaran, yaşatan ve yok olmasına neden olan toplumsal etkenlerle ilgilenmektedir. Bu yönüyle hukuk sosyolojisinin alanı hukukun normlar ve kurallar içeren kısmı değil, toplumsal gerçeklik temelinde hukuk gerçekliğidir (Hirsch, 2001: 256). Hukukun bir görevi de çoğunluğun istediği ile çoğulculuk arasındaki ilişkileri düzenlemek ve adaleti sağlamaktır. Günümüzde sıkça tartışılan kanun devleti mi? Hukuk devleti mi? sorularının yanıtını aramak yerine felsefenin temelinde olduğu gibi insan mutluluğunu öne çıkaran, adaleti önceleyen bir yaklaşım sergilenmesi gerekmektedir. İdeal devlet yurttaşlarına huzurlu bir yaşamı vaat ediyorsa en başta yapılması gereken adaletin sağlanmasıdır. Adalet, yasa koyucunun vatandaşlarına vadettiği mutluluğu ve refahı

simgelemelidir. Birçok kişinin uyamayacağı, hayatın normal akışı içerisinde anlamsız sayılabilecek, çoğunluğun yadırgadığı bir yasak getirmek sonra da bu yasağa vatandaşların uymasını beklemek büyük bir sorunsal olacaktır. Bu yasa, birtakım faydaları sağlayacak olsa bile çoğunluğu yasaları çiğnemeye zorlayacak, sonuçta devlet vatandaşlarına yaptırım uygulayacaktır. Bu yaptırımlar vatandaşta oluşması istenilen adalet algısını, adaletsizlik hissiyle yok edecektir. Adaleti sağlamak isterken yaygın bir adaletsizlik oluşturmakpekâlâ mümkün olabilmektedir. Örneğin trafik kurallarına aykırı hareket edenlere uygulanan trafik cezalarını ele alalım. Bu cezaların ana amacı trafik düzeninin sağlanması ve trafik kazalarının önüne geçilmesidir. Bir trafik kolluğu (polis/jandarma) aynı yol üzerinde aynı kişiye hız kurallarını ihlal etmesi nedeniyle her gün trafik cezası yazabilir. Bu yaptırımın uygulanması usulde bir hata olmaması koşulu ile Karayolları Trafik Kanunu'na uygun bir uygulamadır. Peki ne kadar hukukidir? Bu yaptırımın uygulanması kanunun ana amacı olan trafik düzeninin sağlanması ve trafik kazalarının önlenmesine hangi derecede hizmet etmektedir? Kanun devleti mi? Hukuk devleti mi? sorularını sorduran bir örnek karşımıza çıkmaktadır. Yaptırımların amacına hizmet etmesine katkıda bulunacak en önemli etkenlerden biri de hukuk sosyolojisidir.

Hukuk idesinin en temel değerlerinden biri ise hukuk sosyolojisi ile bütünleşik bir yapıda bulunan "adalet" kavramıdır. Bu öznel kelimeye bakış açılarının farklılıkları nedeniyle değişik anlamlar yüklenmektedir. Devlet organı kendi varlığını ve ideolojisini korumak adına yaptığı yargılamaları adaletin tecellisi olarak görürken, bireyler devlet karşısında kendini güçsüz hissetmemek için adalet kavramına sığınmaktadırlar. Mağdurlar adaletin yerine gelmesini savunurken suçlular adil bir şekilde yargılanmak isterler. Bu yönüyle bakıldığında adalet kavramının grift bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Bazı filozoflar tarafından, toplumdan topluma dinden dine de adalet kavramının değişiklik gösterdiği belirtilmiştir. Weber biraz da oryantalist bir yaklaşımla İslam hukukunun icrası ile ilgili geliştirmiş olduğu *kadijustiz* kavramı ile (Powers, 2014) adaletin normlardan ziyade öznel kararlara göre uygulandığını iddia etmiştir. Bu varsayıma göre *kadı adaleti* katı kutsal bir geleneğin keyfi, bağımsız yargılarla bu kendine has birleşimi tüm patrimonyal sistemlerin tipik bir özelliğidir. Weber'e göre kadı adaleti bu nedenle, biçimsel rasyonel hukuku ve Batılı hukuksal yönetimi karakterize eden hukuki istikrarın tam zıddı bir şeydir (Bursalı, 2007: 74-75). Ancak Weber bu görüşünde Kur'an ve sünnet, fıkıh ilmi, gelenekler, mezhepsel düşünceler ve muhtasar denilen metinler gibi bir kadıyı keyfi hükümler vermekten alıkoyan sınırlayıcı kurumların olduğunu göz ardı etmiştir.

Hukukun genel teorisinde birbirine eleştirel bir yaklaşım gösteren iki büyük teori bulunmaktadır. Bunlar tabii hukuk ve hukuki pozitivizm teorileridir. Adalet kavramı tabii hukuk teorisinin merkezinde yer almaktadır. Hukuki pozitivizm ise, tabii hukukun adalet tanımlarını eleştirmektedir. Adalet kavramının tanımlanamaz bir kavram olduğunu ve bu nedenle de hukuk biliminin dışında bırakılması gerektiğini iddia etmektedir. Tabii hukuk yaklaşımına göre hukukun geçerliliğini kuran şey adalettir. Hukuki bir işlemin geçerli olabilmesi için, adaletin gereklerine uyması, onu gerçekleştirmeye hizmet etmesi gerekir. Bir hukuk normu adil ise geçerli, adil değilse geçersizdir (Gözler, 2008: 78). Hayek (1995: 60) hukuk olarak tanımlanan her şeyin adil davranış kurallarından oluşmayabileceğini ileri sürmüştür. Daha ziyade adil davranış kurallarından oluşan hukukun özel bir yerinin olduğunu belirtmiştir. Bu öznel durumu (nomos)[1] terimi ile kimliklendirerek onun hukuk denen diğer emirlerden kesin olarak ayırt edilmesinin son derece önemli olduğunu söylemiştir. Bunun nedenini ise özgür bir toplumun korunması için, hukukun yalnızca adil davranış kurallarından oluşan bölümünün vatandaşlar için bağlayıcı olması zorunluluğu olarak açıklamıştır. Devlet teşkilatındaki görevlileri bağlayan hukukun başka herhangi bir şey olabileceğinden bahsetmiştir. Hayek'e göre, hukuk özgül çıkarlara veya devletin özgül amaçlarına değil adalete hizmet etmelidir. Michael Walzer adalet teorisini ortaya koyduğu "Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality" adlı eserinde; adaleti, toplumun ekonomi, eğitim, siyaset gibi farklı alanlarında eşitlik ve özgürlüğü sağlayan bir dizi norm ve değerler bütünü olarak tanımlamıştır (Walzer, 1983: 10-12). Walzer'in teorisinin temelinde adaletin sadece tek bir ilke veya değer üzerinden değil, çok boyutlu ve çeşitli alanlarda uygulanabileceği kurgulanmaktadır. Walzer'in adalet teorisi, farklı sosyal alanlarda özgürlük ve eşitlik sağlamak amacıyla, her alan için uygun olan adalet anlayışını geliştirmeye çalışır. Bu teori özellikle çokkültürlü toplumlar için önemlidir. Çünkü farklı kültürel grupların özgürlüklerini ve haklarını korumaya yönelik bir yaklaşım sunmaktadır (Aytepe, 2024: 188-189).

Çokkültürlü toplumlarda hukuk, farklılıkları tanıma işlevini yerine getirirken tabii hukuk, bu tanımanın adalet ve insan onuru ile bağdaşan sınırlarını belirleyen evrensel bir referans çerçevesi sunmaktadır. Romalı hukukçular ile Hobbes ve Spinoza gibi filozoflar, tabii hukukla kâinatın evrensel düzenine uygun olan hukuku aynı şey olarak kabul etmişlerdir. Zira Platon ve Kant'ta tabii hukuku ahlaki idealden çıkarsamışlardır (Gurvitch ve Uzbarks, 1945: 157). Tabii hukuk, hukukun özü olan adaletle pozitif hukuk arasında yer alır ve hukuk idesinden pozitif hukuka giden yolu gösterir. Öte yandan tabii hukuk 'olanı' anlamlandıran ontolojik düzene değil, 'olması gereken'i yani adaleti deyimleyen deontolojik düzene ilişkindir (Aral, 1992: 197). Bu şekilde doğal hukuk, pozitif hukuk dışında, olması gereken, salt akıldan çıkan hukuktur (Öktem, 1993: 146). Tabii hukukun en önemli özelliği, pozitif hukukun dışında

[1] Antik Yunan felsefesindeki hukuk kavramıdır.

ve üstünde, adaleti tam olarak sağlamak zorunda olan bir hukuk olarak düşünülmesidir (Gürbüz, 2003: 52). Pozitif hukuk adaleti sağlarken tabii hukuktan gelen öğretileri birinci sıraya koymak yerine yasa koyucu tarafından yazılan metinleri önceler. Pozitif hukuka göre yönetici veya iktidar her zaman toplum yararına hareket etmeyebilir ve bu adaletsizliği doğurur. Pozitif hukukta devletin veya yöneticinin üstün varlığı gözetilmez, bazen bir suçlunun dahi devletin karşısında haklı bulunduğu durumlar vardır. Çoğunluğun hoşuna gitmese de azınlık olan haklı çıkabilir. Rawls (2022: 32) adaletin, başkalarıyla paylaşılan daha büyük bir iyiye ulaşmak adına hak olarak kabul edilen özgürlük kaybını reddettiğini belirtmiştir. Rawls'a göre adalet, daha fazla sayıdaki insanın lehine olan ve ağırlığını onlar için koyan özverinin dayatılmasına izin vermez. Adaletle koruma altına alınan haklar sosyal menfaatlere veya siyasal pazarlıklara konu olmamalıdır. Adalete dair bu görüşler "faydacılık" kuramıyla çelişmektedir. *Faydacılık* veya *En Büyük Mutluluk İlkesini* ahlakın temeli olarak varsayan öğreti, davranışların mutluluğu arttırmaya hizmet ettikleri sürece doğru, aksine neden oldukları sürece yanlış olduğunu savunmaktadır (Mill, 2020: 12). Kant, ahlakın temel prensibi olarak "*Öyle davran ki davranırken uyduğun kural sanki bütün akıl sahibi varlıklar tarafından bir yasa olarak kabul edilmiş olsun"* sözleriyle çoğunluğun mutluluğu için hareket edilmesi gerektiğine işaret etmiştir (Mill, 2020: 66). Ancak Rawls'a (2022: 32) göre adaletsizlik, yalnızca daha büyük ve vahim sonuçlar doğuracak bir adaletsizlikten kaçınmak için mazur görülebilir. Bu insani mevcudiyetin en önde gelen erdemleri olan hakikatten ve adaletten asla taviz verilmemelidir. Adalet anlayışını temellendirmek için Rawls ve Nozick, bir nevi doğa yani başlangıç durumu kurgular. Rawls ve Nozick, sonu belli olan bir sivil yönetime varacak başlangıç aşaması düşünmez. Bu şekilde farazi bir sözleşmeye katılan insanları, yavaş yavaş devletin insafına bırakmaz. Nozick, doğa durumu kategorisiyle bireylerin sivil yönetimden önce de hak ve hürriyetlere sahip özneler olduğunu belirtmektedir. Nozick'e göre, hiçbir kolektif yapı, bu haklar üzerinde tasarruf sahibi olmaz (Tarhan, 2020: 67).

Hukuk, karşısına çıkan engelleri yıkmayan, bu engelleri düzeltip besleyen dingin akan bir su gibi hayal edilmektedir. Bu nedenle Antik Yunan felsefesinde ve daha önceki felsefi düşüncelerde insan öğesi ön plana çıkartılmış, adalet ve yaşam birbirlerinden ayrılmaz unsurlar olarak görülmüştür. Adalet mutluluğu, adaletsizlikse mutsuzluğu simgelemiştir. Hukuk tüm insanlar için refahı istemeli ve tüm insanların ortak bir sözleşmesi olmalıdır. Devleti ayakta tutmak için, toplum düzenini sağlamak için yapılan kanunlar, tüm vatandaşlar için aynı geçerliliğe sahip değilse amacına ulaşamayacaktır. Yerlerine yenileri yapılan sürekli değiştirilen yasalar, düzeni sağlamak bir yana, kaosa zemin hazırlayacaktır. Hukukun sosyolojik yönüyle değerlendirilmesi, insan ilişkilerinin tüm boyutlarıyla ele alınması, çıkartılan yasaların bu şekilde hazırlanması adaletin sağlanmasında en önemli unsur olacaktır. Hukuku toplumsal yaşamın bir parçası aynı zamanda bir ürünü olarak ele alan, Platon ve İbni Haldun gibi düşünürler adaleti ve refahı öne çıkarmışlardır. Hume de adaleti önceleyen düşünürler arasında yer almaktadır. Hume, adaleti toplumsal kurumların en önemlisi olarak görmekte ve bu düşüncesini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

> *"Hiçbir erdem adaletten daha çok saygı görmez ve hiçbir erdemsizlik adaletsizlikten daha çok nefret uyandırmaz; kaldı ki ister sevimli isterse iğrenç olsun, kişiliği belirleme konusunda daha ileri giden bir nitelik yoktur. İmdi adalet yalnızca insanlığın iyiliğine yönelik bir eğilim taşıdığı için ahlaksal bir erdem ve gerçekten de o amaca uyan yapay bir buluştan başka bir şey değildir."* (Hume, 2009: 384).

Hume'ye göre, doğaya karşı zayıf bir yapıya sahip olan insan doğal eksikliklerini ancak toplum hâlinde yaşayarak giderebilir. Toplum halinde yaşarken de adalete ihtiyaç duyar. Adalet, ne herkesin doğuştan edindiği bir hak, ne de zorunlu doğal bir erdemdir. O toplumun yararına bağlı olarak sonradan ortaya çıkan ve koşullara göre değişen esnek bir yapıya sahip sosyal bir kurumdur (Taşkın, 2012: 98).

Günümüzde sıkça dile getirilen adaletsizlik veya hukuksuzluk gibi kavramların temelinde yatan sorun, hukuk ve adalet anlayışının toplum yaşamından kopuk olarak ele alınmasıdır. Yasa koyucu, devletin ihtiyaçları doğrultusunda kanun yaparken toplum hayatındaki yansımalarını, devlet için oluşan kazanımın vatandaş içinde kazanım olup olmadığını gözetmeli ve bu şekilde düzenlemeler yapmalıdır.

Sosyolojik Açıdan Hukuk

İnsan hayatı devamlı bir oluş ve ilerleme hâlinde. Hukuk, bu yaşam süreci içerisinde insanlar arasındaki ilişkileri ve toplum hayatını düzenleyen kurallar bütünü olarak görülmektedir. Hukuka dair pek çok bilimsel yorum getirilmiş ve tanımlamalar yapılmıştır. Tekil olan bir hukuk tanımlamasının yerine bütünü içine alacak ve tekilden çoğula doğru gidecek nitelikte tanımlar yapılmaya çalışılmaktadır. Tanımların kapsamış olduğu anlamlar, bilimsel bilgi birikimlerinin, yaşanılan tarihsel dönem anlayışlarının, farklı deneyimlerin mevcut durumundan etkilenebilmektedir. Aslında bir bakıma olması gereken de budur. Hukuk kavramı yapı itibariyle kültür ile değerler bakımından da yakınlığı olduğu için gerçekliği de yine değerlerle aynı doğrultuda ilerlemektedir (Radbruch, 2015: 144). Kant, kendi dönemi için; "hukukçular hala hukukun tanımını aramakla uğraşıyorlar" ifadesini kullanırken hukuku tanımlamadaki zorluğa işaret etmiştir. Hukuk genel olarak; toplumsal düzeni sağlayan, devletin maddi yaptırım gücüne dayalı, uyulması zorunlu kurallar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Hukukun temeli; felsefi, akli/mantıki ve sosyolojik

olgulara dayandığı için, bütün bu olguların gerektirdiği bilimsel analizlere tabi tutulması gerekmektedir. Bu genel analizlerde, sosyoloji, iktisat, tarih ve psikoloji gibi diğer bilim alanlarından da faydalanmak gerekmektedir (Aktaş, 2018: 230). Hukuk, genel ve özel hayattaki anlaşmazlıkları çözümlemekte, insanlara, hayatları, işleri ve gelecekleri hakkında güven sağlamaktadır. Hukukun en önemli unsurları ahlak ve adalet kavramlarıdır. Bu suretle haksızlığa karşı hükümdara veya hâkime müracaat etme usulü yerleşmiştir. Hak ve adalet hukuk düzeninin ana unsurunu oluşturmuştur. Koydukları kurallarda adalet ve ahlak prensiplerini kabul etmemiş olan milletler, eninde sonunda zorbalıkla yönetilir hâle gelmişlerdir (İmre, 1971: 1).

Ünlü filozof ve hukukçu G.del Vecchio'ya göre hukuk felsefesi; "hukuku mantıksal tümlüğü itibariyle tarif eden, tarihsel gelişmenin köken ve ana hatlarını araştıran ve saf akıldan çıkartılan adalet fikriyle yoğrulmuş bir ilimdir" (Del Vecchio, 1952: 14). Hukuk felsefesi ahlakla birlikte ele alınmıştır. Filozofun hukuk felsefesi ile ahlakı birlikte değerlendirmesi, adalet ve ahlakın ayrılmaz iki kavram olmasından kaynaklanmaktadır (Öktem, 1974: 358). Modern hukuk sosyolojisinin kurucularından G.Gurvitch[2] Aristoyu Hukuk Sosyolojisinin öncüleri arasında saymıştır. Ancak Aristo'dan daha önce, Sokrates ve Eflatun (Platon) toplum ve hukuk düzeni hakkında fikirler üretmişlerdir (Gürkan, 2005: 63). Öktem'e (1974: 356-357) göre Aristo, Devlet'i tabii ve zaruri bir beşerî vakıa saymış, adaleti insanları birbirlerine bağlayan bağ şeklinde tanımlamış, hukuku insanlar arasındaki dostane münasebetlerin doğurduğu davranış kaideleri olarak görmüştür. Somut gerçekliklerden hareket eden adalet tanımlarının en önemlisi Aristo tarafından yapılmıştır. Aristo'nun dağıtıcı, denkleştirişi adalet, hakkaniyet ayırımı bugünde geçerliliğini devam ettirmektedir. Aristo'ya göre adalet, eşitlik esasına dayandırılmalıdır. Aristo'yla birlikte adalet kavramı mutlak bir yerleşik (ide) olmaktan çok, toplum gerçeklikleri içindeki ilişkilerden doğan bir kavram haline dönüşmüştür (Öktem, 1988: 55). İnsanın ancak topluluklar hâline yaşayabileceğini, toplum dışında tek başına yaşayan insan olamayacağını ilk belirtenin ünlü filozof Aristo (mö. 384-322) olduğu bilinmektedir. Aristo'ya göre insan bir "zoon politikon"[3]dur. Aristo'nun bu tespiti gerçeğin tam bir ifadesidir. Zira insan, daha dünyaya gelirken en küçük toplum çeşidi olan ailenin bir ferdi kimliğini taşımaktadır. Hiçbir topluma dâhil olamasa bile bu aile içerisinde yaşayacak ve ölecektir. Tek başına yaşayan insan ancak hayal ürünü olabilir (Özyörük, 1959: 5). Hukuk üzerine yazılmış kitapların büyük bir bölümü "İnsanın tek başına yaşayabilmesine imkân yoktur; insan, toplum halinde yaşar." anlamındaki cümlelerle başlamaktadır. Gerçekten de bu cümlenin içerdiği anlam, bütün sosyal ilimlerin ve doğal olarak ta hukukun alanını oluşturmaktadır. Zira tek başına yaşayan bir insanın hukuk ilminde yeri bulunmamaktadır. Hukuk insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde uyulması gereken kuralları, bu kuralların oluşturduğu toplumsal hayatı incelemektedir. Bu nedenle hukukun incelenmesine insan toplumlarının incelenmesiyle başlanması kanaati hâkimdir (Özyörük, 1959: 5). Bu nedenle birçok filozof, toplum olaylarını, tıpkı doğa olayları gibi inceleyerek, onlar gibi neden-sonuç ilişkilerini, doğal bağlantıları içinde anlamak suretiyle hukuk kavramını, bugün anladığımız şekilde sosyolojik açıdan ele almaya, açıklamaya çalışmışlardır. Sosyoloji biliminin uzak habercileri ve üstatları sayılan Aristo gibi klasik filozoflardan, İbni Haldun, Montesquieu ve fizyokratlar gibi çeşitli alanların bilim insanlarına kadar birçok âlim ve düşünür hukuku nasıl istenirse o şekilde açıklanan bir emirler belgeseli olarak değil, tıpkı bizzat toplum hayatı gibi insan zekâsına dış etkenler tarafından arz edilmiş, fert iradesinin dışında oluşan bir varlık derecesi olarak kabul etmişlerdir. Bunun neticesinde; hukukun gelişim ve değişme şartlarını, oluşum kanunlarını, meşruiyet derecelerini anlamaya, bunların toplumsal hayatın ve insan doğasının diğer hususlarıyla olan ilişkilerini keşfetmeye çalışmışlardır (Topçuoğlu, 1969: 96).

İbni Haldun, 14. yüzyılda Umran ilmi olarak sosyolojinin ilk taslaklarını çizmiş, siyasi ve hukuki sosyoloji problemlerinin birçoklarını çözümlemeye çalışmıştır. Montesquieu ise İbni Haldun'dan dört yüz yıl sonra hukukun en fazla emri ve iradi cephesi olarak görünen kanun yazma meselesini tamamen sosyolojik bir açıdan ele almış, kanunları yalnızca bir düzenleyici normlar bütünü olarak değil, ayrıca bir sosyal ürün, bir sosyal netice olarak görmüş ve iyi kanun yapmanın hangi bilgilerin öğrenilmesine bağlı olduğunu göstermeye çalışmıştır (Topçuoğlu, 1969: 96-97). Montesquieu pozitif kanunlar üzerine yaptığı değerlendirmede; "Kanunlar, uygulandıkları milletlere öylesine uygun düşmeli ki, başka bir millete uygun düşmesi çok büyük bir tesadüfe bağlı olmalı" demiştir. Ayrıca kanunların, ülkenin doğal yapısına göre, yani ülkenin sıcak ya da soğuk oluşu, üretim biçimi, geçim kaynakları, özgürlük anlayışı, dini, örf ve adetlerine göre, kısaca toplumun sosyolojisine uygun olarak düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir (Montesquieu, 2014: 53-54).

[2] Georges Gurvitch, Rus asıllı Fransız sosyolog. Hukuk ve bilgi sosyolojisi alanında çalışmalar yapmıştır. Hukuk Sosyolojisinin Öğeleri, Hukuk Sosyolojisi ve başka birçok değerli eseri bulunmaktadır.

[3] Zoon politikon tabirinin, bazen siyasi hayvan (animal politique) olarak çevrilmektedir. Burada siyasi terimi günümüz Türkiye'sin de kullanıldığı anlamıyla değil, şehirde yaşayan, sosyal, toplumsal anlamıyla kullanılmıştır.

Batı dünyası hukuk felsefesinin mihenk taşlarından biride Sokrates'in MÖ 399 yılındaki yargılanmasıdır. Sokrat tanrı tanımaz ve gençliği yoldan çıkarmakla suçlanmış ve ölüme mahkûm edilmiştir. Yargılama sonucunda verilen ölüm kararı hukuk yoluyla adaletsizliğin düşündürücü bir örneğini teşkil etmiştir (Adomeit, 2004: 31). Zehir kadehi ile ölüm cezası alan Sokrates bulunduğu zindandan kaçma imkânı olduğu hâlde bunu yapmamıştır. Onu kaçırmak isteyen öğrencisi Kriton'a direnmiştir ve Kriton onu kaçmaya asla ikna edememiştir. Ölümünde dahi adaleti ve hukuku öğretmiştir. Sokrates kendisini zindandan kaçırmak isteyen Kriton'a, zor durumlarda bile ahlaki prensiplerden asla taviz verilmemesi gerektiğini öğütlemiştir. Haksızlık etmenin her durumda yanlış olduğu, haksızlığa uğranılsa bile bu durumun başkalarına haksızlık yapmayı haklı kılmadığı ve nihayet verilmiş olan söze sadık kalınmasını öğütlemiştir (Adomeit, 2004: 32). Sokrates'in bu tutumu tabii hukuk değerleri içerisinde değerlendirilebilecek bir davranıştır. Hukuk ve değerlerin bir bütün olduğunun göstergesi sayılabilir. Hukuku toplumsal ilişkilerden ve değerlerden ayrı düşünmek adaletsizliği de beraberinde getirecektir. Hukuk sosyolojisinin görevi de burada başlamaktadır.

Hukuk sosyolojisi terimi ilk olarak İtalyan düşünür Dionisio Anzilotti tarafından 1892 tarihinde yayınlanan *Filosofia del Dritto e la Sociologia* adlı eserinde kullanılmıştır. Anzilotti bu eserinde hukuk sosyolojisini hukuki olayları deney ve gözleme dayalı olarak inceleyen alan olarak ifade etmiştir (Okatan, 2016: 10). Hukuk sosyolojisi, hukuk tarihi araştırmalarının sunduğu imkânlardan da faydalanarak, hukuk yaşamında yürürlükte bulunan normların oluşum nedenlerini ve toplumsal yaşam içindeki uygulamalarından doğan sonuçları incelemektedir. Toplumsal olayların meydana gelişi, bu olayların bağlı olduğu kuralları incelemek sosyolojinin alanına girmektedir. Bu kuralların hukuka etkisini ise hukuk sosyolojisi incelemekte ve değerlendirmektedir (Öktem, 1988: 44). Örf, adet, din ve ahlak kuralları gibi hukuk kuralları da ait olduğu toplumun özelliklerini yansıtmaktadır (Topçuoğlu, 1969: 193). Örneğin, ilkel toplumlarda bireyselleşme arka plandadır. Kolektif mülkiyet anlayışı mevcuttu ve toprak kutsal kabul edilmekteydi. Toprak toplumun ortak malı olarak görülmekteydi. Amerika kıtasının keşfi sonrasında Avrupalılar yerlilerin topraklarını satın almak istemişlerdir. Yerlilerde toprak satın alma, bireysel olarak mal ve mülk edinme anlayışı olmadığından yerliler söz konusu teklifin Avrupalıların topraklarına kabul edilmesi amacıyla önerildiğini zannetmişler ve kabul etmişlerdir. Avrupalılar toprakların kendilerine ait olduğundan bahisle yerlileri çıkarmak istediklerinde, yerliler kutsal bildikleri topraklar için savaşmışlardır. Bahse konu örnek iki farklı toplumun geleneklerinden kaynaklanan anlayışın sonuçlarını göstermektedir (Gürkan, 2013: 15). Amerika Kıtası'nın keşfi sırasında yaşanan ve yukarıda verilen örnek tabii hukuk ve pozitivist hukuk açısından da değerlendirilebilir. Yerliler, yazılı olmayan gelenek ve göreneklere göre oluşmuş yerleşik kurallara göre hareket ederken, Avrupalılar kendi kıtalarında geçerli olan yazılı pozitif hukuk kurallarına göre hareket etmişlerdir. İki farklı hukuk anlayışının doğurduğu sonuçlar da çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır.

Hukuk sosyolojisi hukuku kavrayan, toplum yaşamı ile yoğrulmuş bir kavramdır. Yukarıda da açıklandığı gibi toplum olmazsa hukuk da olmaz. Hukuku toplum yaşamını düzenleyen kurallar bütünü olarak görürken toplumun merkezde yer aldığını ve hukuka dair kuralları oluştururken merkezden kopmamak gerektiğini unutmamak gerekir. Hukuk sosyolojisinin genel bir tanımı; "hukuku sosyal olgu, dolayısıyla toplumsal yaşamın hem ürünü hem de düzenleyicisi olarak ele alan, doğuş, gelişim ve değişimini etkileyen toplumsal etkenlerle karşılıklı ilişki ve etkileşimini sosyolojik yöntemlerle inceleyen bir bilim dalıdır" şeklinde yapılmıştır (Gürkan, 2005: 34). Topçuoğlu Hukuk Sosyolojisi'ni; "Hukuku sosyal gerçeklik tetkikleri içinde anlayan, toplum gerçeğinin bir parçası olarak ele alan, diğer sosyal olaylara olan münasebet ve irtibatları içinde inceleyen bir ilim dalı" olarak tanımlamıştır (Topçuoğlu, 1969a: 129). Hukuk sosyolojisinin konusu, hukukun norm ve kural cephesi değil, gerçek cephesi yani hukuk gerçekliğidir. Hukuk bilimi, hukuk kurallarıyla, hukuk felsefesi hukukun en yüksek normlarıyla ilgilenirken, hukuk sosyolojisi bu kural ve normlar üzerinde etkili olup, bunların başlangıcını, gelişimini ve ölümünü sonuçlandıran enerji ve kurumlarla ilgilenmektedir (Hirş, 1996: 256). Topçuoğlu'nun Hukuk Sosyolojisi hakkında verdiği şu örnek oldukça önemlidir:

> *Tabiri caizse Hukuk Sosyolojisi, dava hakkında hüküm verildikten sonra da tarafları takip eden, mahkeme kararının her iki taraf hakkındaki fiili sonuçlarının neler olacağını, bu sonuçların, hukukun elde etmek istediği amaç ile uygunluk arz edip etmediğini tespit etmek isteyen meraklı bir gözlemcidir. O, hüküm ve kararlarda vuku bulan hukuk normlarının toplumun tümü üzerindeki etkilerini merak etmektedir. Hukuk Sosyolojisi, hukukun kanunlarda ve içtihatlardaki metinlerini okumayı değil, bizzat toplum sahnesindeki rollerini görmeyi ister. O, hukuku, belirli toplumların, belirli tarihi anlarında, değişik zümre ve tabakalara ait şu veya bu hayat şartlarına tabi insanların gerçek ilişkilerinin çelişki ve karmaşıklığı arasında yakalamak, bunlara hakikaten hangi oranda tesir ettiğini ölçmek ister.* (Topçuoğlu, 1969a: 155)

Hukuk sosyolojisinin ana ekseni devlet ile hukuk arasındaki ilişkinin tahlilinde ve tespitinde toplanmaktadır. Devletin hukuk normları karşısındaki durumu nedir? Devlet hukuk kaidelerinin yegâne yaratıcısı mıdır? Zira bir hukuk normunun yaşaması, ihtiyaçlara cevap verebilmesi için devlet tarafından yapılmış olması yeterli midir? Hukuki kaideler meşruiyetini nereden almaktadır? (Topçuoğlu, 1969: 62). Bu sorulara verilebilecek yanıtlar toplumu içine alıp toplumun refahı ve huzuru ile birlikte ele alınabiliyorsa o zaman hukuk sosyolojisi vazifesini yapmış demektir.

Hukuk sosyolojisinin çıkış amacı da bu noktada göze çarpmaktadır. Hukuk sosyolojisinin en önemli görevi hukuki olayların sebepleri ve sonuçları üzerine düşünmek, hukuki kuralların yapılışı, yayımlanışı ve uygulanışı üzerine önemli bilgiler biriktirmektir. Düzenlenen kurallara gösterilen değişik tutum ve davranışlar, tepkiler de ele alınır. Olanaklar dâhilinde evrim yasalarını ve yapı yasalarını sosyolojik açıdan tanımlamak, açıklamak ve kategorize etmek yine bu göreve dâhildir (Terre, 1978: 227-228). Weber'in de ifade ettiği gibi "hukuk olgusunu" ve gelişmesini ne örf-adet ne de yalnızca kanun ile açıklamak mümkün değildir. Hukuk, medeniyetin ilk zamanlarında "hukuk söyleyiciler" tarafından belirlenmiştir. Bu kişiler bazen kabile şefleri bazen de din adamlarıdır. İlerleyen dönemde hâkimin hukuku ve vahiy aracılığıyla gelen hukuk ortaya çıkmıştır. Nihayetinde yasama organının akla dayanarak hukuk normları oluşturması aşamasına gelinmiştir (Gürkan, 2005: 39). Weber, sosyolojik açıdan hukuk incelemelerinin temelinde hukuki fikirlerin ve hukuk söylemlerinin geri planında yer alan toplumsal etkenlerin bulunduğunu belirtmiştir. Ancak bu noktada sosyolojiye sadece bir uzmanlık alanı olarak yaklaşılmadığı aynı zamanda yasal söylem karşısında değerlendirme ve analiz yapma görevinin de verildiği anlaşılmaktadır. Toplumsal yaşamda hâkim konumda olan düzenin, hukuki düşüncelerin ve mekanizmaların toplumsal yaşam üzerindeki şekillendirme, yönlendirme ve kontrol gücünün incelenmesi sosyolojiye yüklenen temel görevler olarak karşımıza çıkmaktadır (Cotterrell, 1986: 27-28).

Devlet organının insanlığın doğuşundan itibaren var olmadığı, ilk grupların küçük topluluklardan ve klanlardan oluştuğu düşünüldüğünde hukukun aile hukuku, ticari hukuk, sendikalar hukuku, vb. çeşitli sınıflara ayrılması bile hukuk sosyolojisinin alanına girmektedir (Gurvitch, 1951: 535). Hukuk sosyolojisinde tüzel ya da gerçek kişilerin, kendilerine koyulan düzenleyici kurallara yükledikleri anlam en önemli unsulardan biridir. Kurallar o kuralı koyan ile kurala uymak durumunda olanların zihninde, bilimsel veya sosyolojik olarak farklı algılanabilmektedir (Terre, 1978: 29). Hukuk sosyolojisi, hukuk kurallarını yüzeysel olarak değil, söz konusu kuralların özüne inerek, bu kuralların toplum içindeki etkilerini ve sonuçlarını derinlemesine analiz etmektedir. Çoğu zaman hukuk kuralları toplumsal gelişme ve değişmenin arkasında kalmakta, topluma ayak uyduramamaktadır, bazen de toplumun mevcut halinin çok uzağında oluşturulan hukuk normları toplumun ayak uydurmasını güçleştirmektedir (Okatan, 2016: 12). Hukuk sosyolojisi teorik karşılaştırmalar yaparak kanunlarla toplumsal gerçeklik arasındaki uyuşmaları ve çatışmaları ele alır. Çözüm yolları üreterek hukuk çalışmalarına nasıl bir yön verilmesi gerektiğini araştırır. Hukuk sosyolojisi bu görevi iktisat tarihi, hukuk tarihi, hukuk folklörü ve etnografyası gibi bilgi dallarıyla birlikte yerine getirmektedir (Fındıkoğlu, 1971: 167-168). Hukuk sosyolojisinin ele aldığı "yaşayan hukuk", devletin oluşturduğu hukuktan daha kapsamlı ve daha etkilidir. Devleti de içerisine almaktadır ve henüz devletleşmemiş toplumlardaki düzeni sağlayan hukukun anlaşılmasını da sağlamaktadır (Gürkan, 2005: 39). Bir mimarın yapıya başlamadan önce bu yapının ağırlığına dayanıp dayanamayacağını incelemesi ve ölçmesi gibi bilge bir yasacı da yasaları kanun metnine koymadan önce bunları halkın iyi karşılayıp karşılamayacağını araştırması gerekir. Tam da bu nedenle Platon Arkadyalılarla ve Cyrenialılarla yasa yapmak istememiştir. Çünkü bu iki ulus zenginlerin ulusuydu ve eşitlik ve adalet hoş karşılanmıyordu (Rousseau, 2020: 41).

Durkheim'de hukuku sosyolojik yönüyle tahlil eden düşünürler arasında yer almaktadır. Durkheim'e göre hukuk, toplumsal dayanışmanın göstergesidir ve mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya doğru değişme hukukun bastırıcı hukuktan onarıcı hukuka doğru değişimi üzerinden gözlemlenmektedir. Durkheim toplumsal dayanışmayı ahlaki bir fenomen olarak görmekte ve ahlakı hukukun temeli olarak değerlendirmektedir (Yükselbaba, 2017: 208). Durkheim'e göre mekanik dayanışmaya dayalı toplumlarda bastırıcı/cezalandırıcı (repressive law) olarak tanımlanan yoğun şiddet içeren hukuk uygulanmaktadır (Durkheim, 2014: 99). Mekanik dayanışmacı toplumlarda cezalandırıcı yaptırımlar, kolektif bilince yönelik her türlü saldırgan eyleme tepki olarak toplumun kendisinden gelmekte ve toplumsal bütünlüğü yeniden oluşturmaktadır (Durkheim, 2014: 135). Organik dayanışmaya sahip olan modern toplumlarda, toplumun her bir parçası farklı işlevler görmektedir. Bu tip toplamlarda hukuk kolektif bilincin sağladığı normatif düzenin zayıfladığı koşullarda bireylerarası yeni bağlar oluşturmaktadır. Organik dayanışmalı toplumlarda uygulanan hukuk onarıcı veya iade edici (örneğin ticaret hukuku, idari hukuk, medeni hukuk, usul hukuku, anayasa hukuku) hukuktur ve iş birliğine yöneliktir (Swingewood, 2014: 141). Onarıcı hukukta bulunan yaptırımın ayırt edici özelliği, bedel ödetici olmayıp yalnızca eski durumun geri getirilmesi, bir nevi yaşanan mağduriyetin telafi edilmesi ve bozulan toplumsal dengenin yeniden sağlanmasıdır.

Demokratik bir yönetiminin tercih edildiği toplumlarda hukuk tekniği bakımından kusursuz ve mükemmel görülen bir kanun yapıldığını düşünelim. Yine de kanun yapıcı olan parlamentoda ve kamusal alanda bu kanun eleştirilebilmektedir. Bu kanunun değiştirilip değiştirilmeme yetkisi yine parlamentodadır. Ancak söz konusu kanunun eleştirilmesine hangi toplumsal etkenlerin gerçekten etkisi bulunduğu sorunu, yalnızca sosyologlar tarafından çözülebilecektir. Yasaları düzeltmek yalnızca hukuki formaliteleri yerine getirmek değil, çıkarılacak yasayla ilgili toplum içinde rol oynayan etkenleri iyi bilmek ve bu etkenlerin gücüne göre bir çözüm üretmek

gerekmektedir. Hukuku doğuran ve değiştiren nedenler, toplum içinde var olan gerçek güçler ve enerjilerdir (Hirş, 1996: 257).

Platon'da Hukuk Anlayışı

Batı felsefesinin başlangıç yeri Küçük Asya olarak adlandırılan şimdiki, Anadolu ile Yunanistan arasında bulunan Ege Denizi kıyılarıdır. Yunanlı filozoflar, bu bölgede bulunan Yunan şehir devletlerinden biri olan İyonyalı'ydılar. MÖ 11. yüzyılda etrafındaki kaosa rağmen İyonya eski uygarlığın tinini korumuştur (Copleston, 1986: 9). Yunan kentleri özellikle de Atina MÖ 5. yüzyılda insanlık tarihindeki en yüksek seviyelerinden birine ulaşmıştır. Yunanlılar bu yüzyılın bir kısmında Perslerle mücadele etmişlerdir. Ancak MÖ 449 yılında Perslere karşı elde ettikleri zafer Yunanlıların, Perikles Çağı olarak bilinen dönem süresince gelişmelerini sağlamıştır. Yunanlıların, felsefe, sanat, şiir, tarih ve siyasetteki kazanımları tarih boyunca devam edecektir (Arnhart, 2018: 25). Yunanlıların bu parlak dönemine katkı yapacak en önemli filozoflardan biri de Platon'dur. Soylu bir aileye sahip olan Platon, MÖ 427 yılında Atina'da dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında Atina'da siyasi istikrarsızlıklar hüküm sürmekteydi. Platon önce büyük bir hayranlık duyduğu Mısır'a gitmiştir. Daha sonra geometri ustası Teodoros ile tanışacağı Sirena'yı, Büyük Yunanistan'ı ve Sicilya'yı ziyaret etmiştir. Bu seyahatleri tamamladıktan sonra kendi okulunu kurmuştur. Kolona köyü yakınlarında *Akademya* isminde bir yer satın almış ve buraya Bilimler ve Sanatlar Perileri'nin evi olarak nitelendirilen yapıyı inşa etmiştir (Çetinkaya, 2017: 118).

Antik Yunan'da flsefi düşünce maddi dünyanın gözlemi ile başlamış ancak manevi dünyayı da içine almıştır. Bir filozof olan Platon, eserlerinin birçoğunda bir gereklilik varsayarak hukuk anlayışına, felsefeye ve ahlak görüşlerine birlikte yer vererek devlet ve adalet fikirlerini birlikte ele almıştır (Tahiroğlu, 1970: 349). Platon'un Devlet diyaloğu adaletin ne olduğunun sorgulanması ile başlar. Burada çeşitli varsayımlar ele alınır. Emanetin yerine iade edilmesi, faydalı bir insan olmak, iyilik etmek gibi davranışların adalete denk gelip gelmediği araştırılır. Bu durum yeni bir toplumun düşünülmesine yol açar. Bu toplum eskisinin tasfiye edilmesi ve yeniden yapılandırılmasıyla oluşan ideal devleti inşa edecek bir toplumdur (Olguner, 1984: 131). Platon, tabii hukuk teorisini savunur. Adalet kavramı düşünürün tabii hukuk görüşünü yansıtan sonsuz bir "ide" dir. Ona göre tabii hukuk evrensel bir şekilde, her bireyin farklı rollerinin bulunduğu uyumlu bir bütünü oluşturur. Sonuç olarak, tabii hukuk Devlet'te vücut bulur ve devletin hukuksal düzenidir (Gurvitch, 1945: 161-162). Platon adalet'i tabii hukukun en yüksek ölçütü olarak toplum üyelerinin ve toplumun en yüksek refaha erişmeleri için 'onsuz olmaz bir koşul' olarak değerlendirmiştir (Akbay, 1958: 84).

Platon'un *Devlet* adlı eserinde *adalet* kavramı devletin omurgası olarak betimlenir. Sokrates ve yanındakilerin diyaloglarında "adalet" konusunda çokça tartıştıkları görülmektedir (Çakır, 2017: 561). Sokrates adaleti, mutlu olmak isteyenin öylece ve de getireceği sonuçlar nedeniyle sevmesi gereken iyi olarak tanımlamaktadır (Politeia, 1. Kitap 380a). Ruhun ölümsüz olduğunu savunan Platon'a göre "iyi" düşüncesi toplum üzerinde adaleti sağlamanın adil bir düzen oluşturmanın, adil bir dünya da yaşamın vazgeçilmez unsurudur. Platon, adil bir toplum oluşturma ve adaleti egemen kılmanın temel şartı olarak adalet terazisinden geçmiş bir devlet düzenini işaret etmiştir (Politeia, 2. Kitap, 368d-e, 369a). Başta Sokrates olmak üzere Glaukon, Thrasymakhos ve diğerlerinin *Devlet* adlı eserde geçen adalete ilişkin diyalogları incelendiğinde, aşağıdaki temalar ön plana çıkmaktadır (Platon, 1999):

Adil olmak, Adil olmak, borcun olduğunda onu geri vermek" (331e), dostlara yarar, düşmanlara zarar veren bir sanat (332d), barışta yararlı olan bir olgu (332e), anlaşmalarda ve ticari sözleşmelerde yararı dokunan bir olgu(333a), güçlünün çıkarına olan bir şey (338c), erdem (348c), akıllılık ve becerikli olmak (351a), beraberinde getireceği yüzeysel saygınlık ve para için uğrunda çabalanması gereken bir şey (358a), en iyi şey ile en kötü şeyin ortası (359a), görme, işitme, bilgi, sağlık gibi değerlerini görünümden değil, özlerinden alan değeri yüksek (iyi) şeylere benzeyen; sadece sonuçları için değil, daha çok sırf kendisi için arzu edilebilecek bir şey (367c)...

Adil olmanın hakkaniyetli davranmanın ölçüsü, yalnızca dünyevi değerleri veya tek tek bireyleri ilgilendiren içerik ve amaçlara göre belirlenmez; adalet (hak, hukuk), o ilk iyiye yönelik olmalıdır. Adalet, eylemlerde, inançlarda ve düşünce tarzında vücut bulmalıdır. Akıllılık, bilgelik, zekilik, cesaret ve ölçülülük, adaletin ön koşuludurlar ve bütün bunlar, biricik tek "erdemin" basamaklarından başka bir şey değillerdir. İnsanlara güç, enerji ve yetenek veren bu erdem, insan olmak, ilahi bir ruhun taşıyıcısı olmaktır (Platon, 2007, 21-22). Adalet insanlar arasında birlik ve dostluk oluşturur. Adaletsizlik ise insanlar arasında ayrım, kin ve kavgaya neden olur (Platon, 2007: 53). Platon'da adalet borçlar hukukundan bireysel ilişkilerin düzenlenmesine kadar toplum hayatının tümüne nüfus etmiştir ve her aşamada sosyal adalete vurgu yapılmıştır.

Adalet tartışmaları soyut ve tekil bir konumdayken, sosyal adalet kavramı çoğul, aktif ve toplumun genel denge durumuna hitap etmesi nedeniyle somut bir kavram durumundadır. Sosyal adalet ile ilgili görüşler temelde ikiye ayrılmaktadır. Sosyal adalet düşüncesinin ancak bir düzen değişikliğiyle gerçekleşeceğini savunan 'Radikal sosyal adalet' savunucuları, toplumdaki adaletsizlikleri gidermek için devletin piyasaya müdahale etmesi gerektiği görüşünü

dile getiren 'Sosyal devletçi sosyal adalet' savunucuları. Adaleti ele alan bazı yaklaşımlarda ise üç tür adalet anlayışından bahsedilmektedir. Bunlar; Nozick'in devlet müdahalesine izin vermeyen 'pür piyasa adaleti', Hayek'in sınırlı devlet müdahalesine izin veren 'piyasa adaleti' ve büyük oranda devlet müdahalesine dayanan Rawls'ın 'dağıtıcı adalet' düşüncesidir. Sosyal adaletin temel hedefi ise insanların sosyal refahını arttırmak ve tüm insanlar için ortak bir refah sistemi oluşturmaktır (Çoban Kaynak, 2017: 257). Değişik yollardan gidilse de tüm düşünürler adalet ve sosyal adaletin tesisi ile mutluluğa erişmeyi hedeflemişlerdir.

Platon'a göre mutluluğun en önemli kaynağı iyiliktir. İyi en yüksek ideadır. İnsanı iyilik mutlu kılıyorsa insanı iyi kılan nedir? Platon'a göre insanı iyi kılan yegâne unsurlar erdem *(arete),* doğruluk *(aletheia)* ve adalettir *(dikaiosyne)*. Devlet'te adalet iyilik ve mutluluğun kaynağı, adaletsizlikse kötülük ve mutsuzluğun kaynağıdır (Platon, 2015: 5-6). Platon devlet idaresi emanet edilecek kişinin nefsini en iyi idare eden, en iyi düzeni kurmanın yollarını bilen, şerefli bir hayatı olan kişi olması gerektiğini söylemiştir (Olguner, 1984: 128). Platon *Livre du Regne* adlı eserinde medeni bir yaşam tarzından bahsederken adaletli bir yasa koyucunun adaletli bir kraldan daha da zor bulunabileceğini belirtmiştir (Rousseau, 2020: 37). Platon bir filozof olarak iyiliği ve adaleti erdemde bütünleştirmiştir. Erdeme ulaşmak için sarf ettiği çaba ve söylemleri nedeniyle İbn Cülcül[4] , Platon'un yasa ve nizam koyucu bir filozof olduğunu söylemiştir (Olguner, 1984: 124). Platon'a göre devletin gücü sınırsızdır ve vatandaşların inisiyatifine bırakılan bir şey yoktur. Bu mutlakiyetçi görüş devletin hareket alanına sınır koyan Kant'ın hukuk devleti anlayışına zıt bir görüştür. Platon'un bu düşüncesi antik Yunan âleminde hâkim olan bir düşüncedir. Bu düşünce ile ferdi unsur, siyasi ve sosyal unsura feda edilmiştir (Tahiroğlu, 1970: 355). Platon bu görüşü ile "devlet halkı üzerinde her türlü tasarrufta bulunur" iddiasında değildir. Aksine devletin üstün görüş ve tutumu o kadar adaletlidir ki yaptığı kanunlar tüm halkı kucaklar. Bu arada suçluların toplum düzenini bozmaması için tüm tedbirler alınır. Tabii hukuk Platon'un sınıf hiyerarşisi üzerine kurulmuş olan ideal devletinde tecelli eder. Tabii hukuk bu devletin hukuki nizamıdır ve bu nizam köklü bir şekilde eşitsiz ve otoriterdir. Platon'un bu hukuk görüşü ile Kallikles [5] ve Trasymaque [6] gibi sofistlerden etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu sofistler tabii hukuku, kuvvetli bir şahsiyetin zayıflar üzerindeki efendilik hakkı olarak açıklarlar (Gurvitch ve Uzbark, 1945: 161). Aslına bakılırsa otoriter bir yaklaşım olarak görülen bu düşüncenin temelinde "yöneticinin veya devleti idare eden iktidarın o kadar yüksek bir ahlak anlayışı vardır ki adaletsiz bir karar vermesi beklenmez" düşüncesi bulunmaktadır. Platon'da adalet ve hukuk anlayışı yalnızca dünyevi yaşamı kapsamamaktadır, zira Platon öldükten sonraki yaşamda da adalet olduğunu ve tecelli edeceğini düşünmektedir. Platon siyaset hakkında yazdığı kitabının sonlarında, dirilme, hüküm, adalet, iyiliklerin karşılığında ödüller ve kötülüklerin karşılığında cezaların olduğunu anlatan bir hikâyeye yer vermiştir. Hikâye şu şekildedir:

Doğru ile eğriyi, ölümlerinden sonra bekleyen karşılıklar…Şimdi bu ölüm sonrasını anlatalım…Ölüsünü yakacakları sırada yiğit diriliyor…Hakimler demişler ki .. muhakeme edilen ruhlar….Hepsi bir bayram sevinci içinde bir çayırlıkta toplanıp oturuyorlarmış…Kötüler bütün yaptıklarını teker teker ve on kat ödüyorlarmış… İnsanlara iyilik etmiş, doğruluktan ayrılmamış olanların gördükleri karşılık da aynı ölçülerde artıyor, güzelleşiyormuş…(Platon, Rebublique X/614a..'dan aktaran; Olguner, 1984: 127)

Eski filozoflarda ahlak ve politika birbirlerinden ayrılmaz unsurlardır. Amaç bireyin devlet içindeki mutluluğu, devletin ise ahlaklı bir düzen oluşturmasıdır. Platon için politika ahlaklı olma sanatıdır. Platon'un hukuk, devlet ve siyaset görüşü genel felsefi görüşleri ile paralellik arz etmektedir. Siyaset ahlaka tabi olmalıdır. İnsan mutluluğu için adil hukuk gerçekleşmelidir. Devletin görevi bunun sağlanmasıdır. Platon doğal hukuk teorisini savunmaktadır. Platon, hocası Sokrat ve öğrencisi Aristo gibi düzensizlik endişesinden hareket ederek, adaletin düzen içerisinde gerçekleşebileceğini, bunun düzensizlikten iyi olduğunu savunmuştur (Öktem, 1988: 95). Platon'da adalet ve hukuk anlayışı değerlendirilirken akla gelen ilk kaynak onun Politeia isimli diyaloğudur. Gorgias diyaloğunda da adalet kavramı işlenmiştir ancak ideal devletin temeli olması açısından adalet kavramının işlendiği yer Politeia'dır (Topakkaya, 2008: 29). Gorgias ile sohbet eden Kallikles[7] haksızlığın kanunlara karşı gelmekle nitelendirilmesini eleştirir ve bu teze kendi radikal görüşünü şu şekilde ifade eder: "Onlar ki kanunları yapanlar, onlardır güçsüz olanlar ve (onlar) yığındırlar. Kendilerine bakarak, kendiişlerine gelecek şekilde yasaları yaparlar ve (böylelikle) övülmesi gereken iyiyi ve yerilmesi gereken kötüyü belirlemiş olurlar". Kallikles bu düşüncesiyle demokratik çoğunluğun kanun koyma yetkisini tartışmaya açar ve bu şekilde ortaya bir meşruiyet sorunu çıkar (Adomeit, 2004: 19-20).

Platon'a göre erdem ruha düzen katan yegâne unsurdur. Erdem ruhu iyi kılacaktır. Erdem de ancak düzen ile sağlanabilmektedir. Platon, bu varsayımların sonucunda erdemi ve başlıca erdem çeşitleri olan adaleti ve doğruluğu

[4] Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-culcul.
[5] Kallikles (y. 484 - MÖ 5. yüzyıl), Platon'un Gorgias diyaloğuyla hatırlanan Antik Atinalı siyaset filozofuydu. Realpolitik'in savunucusudur.
[6] Antik Yunan'da bir sofist.
[7] Antik Yunan'da sofistlere ev sahipliği yapan düşünür olarak belirtilmiştir.

insanların veya toplumların doğalarıyla açıklamıştır (Platon, 2015: 7-8). İnsanoğlu, Platon'un fikrinde, en olgun kişiliğini, tabii hukukun sağladığı toplum yaşam yani devlet ortamında gerçekleştirebilir. Platon'a göre insan, doğanın ereğidir; insanın ereği ise, idedir. Bu nedenle insana ait tutum ve davranışlar bir üstün ereğe dönük olmalıdır. Devlet en yüksek idedir ve insan, ancak toplumsal bir ortamda devlete ulaşabilir. Devlet de tabii hukuku sağlayarak, uygun ortamı insanlara sunar (Tunçay, 1969: 38).

Platon *Yasalar* kitabında,doğru yasaların insanları mutlu kıldığından bahseder. En önde gelen kutsal iyilerin aklı başındalık, ölçülü bir ruh huyu ve yiğitlikle yoğrulan adalet olduğunu söyler. Yurttaşları birbirine bağlayan evliliklerin, çocuk yetiştirilmesinin, gençlerin ve yaşlıların korunmasına dair kuralların yasalarda yer alması gerektiğini belirtmiştir. Yasalar çıkartılırken yurttaşların acı, mutluluk, korku ve öfke gibi ruhsal hallerinin dikkate alınmasını, hastalık ve savaş durumunun, yoksulluğun ve zenginliğin, ticaretin, ölülerin hukukunun nasıl sağlanacağının yasalarda olması gerektiğini vurgulayarak, aslında tüm saydıklarıyla toplumun sosyolojine göre yasa yapılmasını öngörmüştür (Platon, 1998: 57,58). Platon'a göre bir toplumun yaşamını sürdürmesi veya yok oluşu, her şeyden önce yasalara bağlılıkla ilgilidir (Platon, 1988: 166). Yasaların görevini tam olarak yapabilmesi için, onların toplumun yapısıyla uyuşması, toplumun adet, gelenek ve göreneklerine dayanması gerekir. Vatandaşların yasalara yaptırımlardan çekindikleri için değil kendi istekleri ile uymaları gerekir. Öte yandan, yasaların görevini yerine getirmesinin önemli bir şartı da idarecilerin yasalarla salt bağlılıklarının sağlanabilmesidir (Del Vecchio, 1952: 42). Platon yasalarla yurttaşların gelenek ve görenekleri arasında çok sıkı bir ilişki kurmuştur. Yasaların yurttaşların gelenek ve göreneklerinde saklı olduğunu, olması gerektiğini vurgulamıştır. Gerçekten de, yasaların sosyo-kültürel gerçeklikle uygun olması bir zorunluluktur. Aksi halde, yasalar işlevlerini yerine getiremez ve toplumdaki adalet anlayışı sarsılır (Gürbüz, 2003: 62).

Platon'un hukuk anlayışı, onun genel felsefi sistemi içerisinde adalet, erdem ve devlet kuramıyla doğrudan bağlantılı olarak şekillenmektedir. Platon'a göre hukuk, yalnızca toplumsal düzeni sağlamak amacıyla oluşturulmuş pozitif normlardan ibaret değildir; aksine bireyin ahlaki yetkinliğini ve toplumun uyumunu gerçekleştirmeyi hedefleyen normatif bir yapıya sahiptir (Copleston, 1993). Bu yönüyle Platon'un hukuk düşüncesi, tabii hukuk anlayışının erken dönem örnekleri arasında değerlendirilmektedir. Platon, *Devlet* adlı eserinde hukuku adalet kavramı üzerinden temellendirir. Adalet hem birey hem de devlet düzeyinde her unsurun kendi doğasına uygun olan işi yapması anlamına gelmektedir. Buna göre hukuk, toplumda yer alan sınıflar arasında dengeyi ve uyumu sağlayan temel araçtır. Platon'un ideal devlet modelinde yöneticiler, koruyucular ve üreticiler olmak üzere üç temel sınıf bulunmaktadır ve hukukun görevi, bu sınıfların kendi işlevlerini aşmadan hareket etmelerini güvence altına almaktır (Platon, 2001).

Platon'un hukuk anlayışında bilgelik ve akıl merkezi bir konuma sahiptir. Hukukun meşruiyeti, çoğunluğun iradesine ya da geleneklere değil, hakikati kavrama yetisine sahip filozof yöneticilerin bilgeliğine dayanmaktadır. Bu bağlamda Platon, yasaların adil ve doğru olabilmesi için idealar dünyasında yer alan "iyi ideası"na uygun olması gerektiğini savunur (Platon, 1992). Hukuk, değişken insan arzularına göre değil, evrensel ve değişmez olan akla göre düzenlenmelidir. Platon'un siyaset ve hukuk anlayışı, modern anlamda bir hukuk devleti düşüncesinden farklılık göstermektedir. Ona göre ideal yönetim biçimi, yazılı yasalardan ziyade bilgeliğe sahip filozof kralların rehberliğidir. Ancak Platon, bu ideal modelin her zaman gerçekleştirilemeyeceğinin de farkındadır. Bu nedenle geç dönem eseri olan *Yasalar* (Nomoi)'da yazılı hukukun önemini daha açık biçimde vurgulamaktadır (Platon, 1998).

Yasalar adlı eserinde Platon, hukuku bireyleri erdemli bir yaşama yönlendiren eğitici bir araç olarak ele alır. Yasalar, yalnızca yaptırım uygulayan kurallar bütünü değil, aynı zamanda yurttaşlara doğru olanı öğretmeyi amaçlayan normlardır (Platon, 1998: 395-397). Bu yaklaşımda hukuk, ahlak ve eğitim arasında güçlü bir bağ kurulmakta; devletin temel görevi yurttaşların karakterini şekillendirmek olarak görülmektedir (Strauss, 1964: 169). Platon'un hukuk anlayışı, hukuku adalet, erdem ve akıl kavramlarıyla temellendiren normatif bir çerçeve sunmaktadır. Hukuk, Platon'a göre bireysel özgürlükleri önceleyen bir sistemden ziyade, toplumsal düzeni ve ahlaki bütünlüğü korumayı amaçlayan bir araçtır. Bu yaklaşım, modern hukuk anlayışından farklı olmakla birlikte, tabii hukuk geleneğinin ve hukuk felsefesinin gelişimi üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır (Sabine, 1948: 87).

İbni Haldun'da Hukuk Anlayışı

Sosyolojinin ve hukuk sosyolojisinin İlk çağlardaki gerçek öncüleri olarak Aristo, modern dönemde ise Montesquieu gösterilmektedir. Ancak İbni Haldun, Montesquieu'dan çok önce devlet, toplum ve hukuk alanında bilimsel ve sosyolojik görüşler üreten Orta Çağın karanlığındaki nadir düşünürlerden biri olmuştur (Gürkan, 2005: 61). İbni Haldun, 1332'de Tunus'ta doğmuş, 1406'da Kahire'de vefat etmiştir. Tunus, Fas, Cezayir, Mısır ve Gırnata'da hareketli bir hayatı olmuştur. Düşünce tarihinin en seçkin filozoflarından birisidir. İbni Haldun'un en önemli eseri dünya tarihi niteliğindeki *el-İber* isimli kitabıdır. Söz konusu kitabın "Giriş" bölümü Mukaddime olarak bilinmektedir. Bu bölümde beşerî umran ilminin çerçevesi çizilmiştir. Umran, bedevilik, hadarilik gibi konuları

içermektedir. Mukaddime bölümü araştırmacıların daha çok ilgisini çektiğinden *el-İber* kitabının diğer bölümleri Mukaddime'nin gölgesinde kalmıştır (Ateş ve Utkan, 2017: 219). Mukaddime eserinin gözleme dayanması, insan ve toplum yaşamına etki eden olayları tespit etmekle kalmayıp, insan hayatının derinliklerine inmesi ve anlamaya çalışmasıyla İbni Haldun, tarihten sosyolojiye, siyasetten hukuk sosyolojine kadar birçok bilimin öncüsü olmuştur (Gürkan, 2005: 69).

İbn Haldun, 14. yüzyılda Kuzey Afrika ve Endülüs coğrafyasında siyasal ve toplumsal açıdan son derece çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde İslam dünyasında merkezi otoriteler giderek zayıflamış, bölgesel hanedanlar arasında sürekli iktidar mücadeleleri yaşanmıştır. Merinîler, Hafsîler ve Ziyânîler gibi devletler arasındaki rekabet, siyasal yapının istikrarsız bir görünüm kazanmasına yol açmıştır (Lapidus, 2014: 326–329). Bu istikrarsızlık ortamı, İbn Haldun'un tarih ve toplum teorisinin şekillenmesinde belirleyici bir arka plan oluşturmuştur. Söz konusu dönemin sosyo-politik yapısı, göçebe topluluklar ile yerleşik toplumlar arasındaki gerilimler üzerinden biçimlenmiştir. İbn Haldun, göçebe toplulukların sahip olduğu güçlü dayanışma bağlarını "asabiyet" kavramıyla açıklamış ve bu bağın siyasal iktidarın kuruluşundaki temel unsur olduğunu ileri sürmüştür (İbn Haldun, 2015: 119–123). Ona göre devletler, güçlü bir asabiyet sayesinde yükselmekte; ancak yerleşik hayata geçiş ve refahın artmasıyla birlikte bu dayanışma zayıflamakta ve siyasal çözülme süreci başlamaktadır (İbn Haldun, 2015: 138).

İbn Haldun'un yaşadığı dönemde ekonomik koşullar da en az siyasal yapı kadar kırılgan bir görünüm arz etmiştir. 14. yüzyıl boyunca ticaret yollarının güvenliğinin azalması, üretim kapasitesinin düşmesi ve ağır vergi politikalarının uygulanması ekonomik hayatı olumsuz etkilemiştir (Issawi, 1987: 205–212). Ayrıca Kara Veba salgını gibi büyük toplumsal felaketler, nüfusun ciddi biçimde azalmasına yol açmış; bu durum hem üretim ilişkilerini hem de devlet gelirlerini zayıflatmıştır (Lapidus, 2014: 341). İbn Haldun, ekonomik gerilemenin siyasal çözülmeyi hızlandırdığını ve devletlerin çöküş sürecini derinleştirdiğini ayrıntılı biçimde analiz etmiştir (İbn Haldun, 2015: 302–305). Bu tarihsel koşullar, İbn Haldun'un düşünce sisteminin temel kavramlarını doğrudan etkilemiştir. Mukaddime'de geliştirdiği yaklaşım, dönemin siyasal istikrarsızlıklarını ve ekonomik sorunlarını açıklamaya yönelik özgün bir sosyolojik çerçeve sunmaktadır. İbn Haldun, devletlerin doğuşunu, yükselişini ve çöküşünü döngüsel bir süreç olarak ele almış; bu süreçte toplumsal dayanışmanın ve ekonomik düzenin belirleyici rol oynadığını vurgulamıştır (İbn Haldun, 2015: 345–348). Modern sosyal bilimler açısından bakıldığında, İbn Haldun'un analizleri dönemin koşullarına yönelik yalnızca tarihsel bir değerlendirme değil, aynı zamanda genel geçer sosyolojik ilkeler ortaya koyan sistematik bir kuram niteliğindedir. Onun toplum, ekonomi ve siyaset arasındaki ilişkilere dair geliştirdiği bütüncül yaklaşım, çağdaş sosyoloji ve siyaset teorisinin öncüllerinden biri olarak kabul edilmektedir (Giddens, 2013: 18–22). İbn Haldun'un fikirleri, yaşadığı dönemin sosyo-politik ve sosyo-ekonomik gerçeklerinden bağımsız düşünülemez. Siyasal parçalanmışlık, ekonomik krizler ve toplumsal dönüşümler, onun devlet ve toplum teorisinin temel referans noktalarını oluşturmuştur. Bu nedenle İbn Haldun, yalnızca bir tarihçi değil, içinde bulunduğu dönemin yapısal sorunlarını bilimsel bir yöntemle analiz eden öncü bir sosyal bilimci olarak değerlendirilmektedir.

İbni Haldun'un biyografisinde yer alan ve yalnızca ismi bilinen bazı eserler şunlardır: *Bürde* isimli dini bir kasidenin şerh'i, İbni Rüşd'ün felsefesi hakkına risale, Lojik, Razi'nin dini felsefesi hakkında bir deneme, Hisab, İbn-el Hatib'in hukuki fikirleri hakkında bir tetkik, Cihan tarihi, Timurlenk hakkında bir risale ve Otobiyografi. Bu eserlerden yedisinin yalnızca isimleri bilinmektedir. Ancak Cihan tarihi ve Otobiyografi kitapları elde mevcuttur. Bu nedenle İbni Haldun'un Hukuk ve Devlet anlayışı ile ilgili olarak başvurulacak yegâne eser *Tarih* kitabının ilk kısmını oluşturan Mukaddime'dir (Fındıkoğlu, 1939: 138-139). İbni Haldun, Mukaddime'de kurucusu olduğu umran bilimi çerçevesinde toplum, devlet, siyasi iktidar gibi kamu hukukunu, devlet teorisini, siyaset bilimini ve hukuk sosyolojisini ilgilendiren sahalarda fikir yürütmüş, Batı'da yüzyıllar sonra ulaşılabilecek bilimsel ve kendine özgü bir araştırma metodu oluşturmuştur (Ergül, 2018: 16). Çalışmalarında gözlemci metodu benimsemiştir, insan ve toplum yaşamında rol oynayan faktörleri ele alırken yüzeysel bir tahlil yapmamış, bunların temeline inerek anlamaya ve kavramaya çalışmıştır. Bu yönüyle Batı'da birçok esere konu olmuştur. Robert Flint'in 1893'te yazmış olduğu *History of Philosophy of History* adlı eserinde İbni Haldun'un sosyoloji alanındaki bilgisi övülmüştür. Robert Flint'in İbni Haldun ile ilgili sosyologlar üzerinde doğrudan etki yaptığı eser ise Gumplowicz'in[8] *Soziologische Essays* adlı eserindeki bölüm olmuştur (Gürkan, 1967: 1-2).

İbni Haldun Tunus ve Fas üniversitelerinde (medreselerinde) kuvvetli bir hukuk kültürü, İslami hukuk ve fıkıh bilgisi öğrenmiştir. Yalnızca bir siyaset adamı değil aynı zamanda hâkimlik yapmış içtihat sahibi bir hukukçudur. Mısır'a geldiği ilk zamanlarda Mısır Sultanı Berkuk tarafından Mısır'ın en büyük kadılıklarından birine atanmıştır. İbni Haldun hukuk için mücadelesini, yerleşik ve adaletsiz hukuk muhakemesi yerine daha akılcı, mantıki ve adaletli bir usul oluşturarak yaptığını bizzat kendisi dile getirmiştir (Fındıkoğlu, 1939: 144). İbni Haldun devlet ve siyaset

[8] Ludwig Gumplowicz, Graz Üniversitesi'nde anayasa ve idare hukuku dersleri veren Polonyalı bir sosyolog, hukukçu, tarihçi ve siyaset bilimciydi.

düşüncelerinde olduğu gibi hukuka dair düşüncelerini de kendine has kavramlarla açıklamıştır. Bu kavramlardan en önemlileri umran, asabiyet, hadarilik, bedevilik kavramlarıdır. Her biri geniş bir alanı kapsamasına karşın, makalenin konusu gereği burada kısa tanımlamalar yapılmakla yetinilecektir.

Umran; sözlük anlamı olarak "bir yerde oturmak, yaşamak, bir yeri ziyaret etmek, inşa etmek, insanlar ve hayvanlarla meskûn olmak, mamurluk, mamur yer anlamlarına gelmektedir. İbni Haldun ise eserlerinde umran kavramını âlemdeki mamurluğa, medeni faaliyetlere, yerleşik ve içtimai hayata karşılık olarak kullanmıştır. Bu faaliyetlerin ve toplumsal hayatın araştırılmasına ve incelenmesine de Umran İlmi adını vermiştir. Hadarilik yalnızca şehirlerde rastlanan bir durum iken, Umran hem şehirlerde hem de bedevilerde mevcut olan bir durumdur (Özcan, 2016: 67-68). Asabiyet kavramı, İbni Haldun'un teorisinin özünü oluşturmaktadır. Eşitlik, güç, erdem, adalet, özgürlük, özerklik, hak, meşruiyet gibi siyaset felsefesinin üzerine bina edildiği parametrelerden biridir, belki de bunların arasında açıklama gücü yüksek ve en kuvvetli olan kavramdır (Kayapınar, 2006: 87).

Asabiye, doğal süreç içerisinde gelişen kabile bilincini içermekle beraber onun da ötesine geçmektedir. Asabiye kan bağıyla sınırlanmamakta, sığınma, velayet ve sözleşmelerle manevi olarak üretilebilmektedir. Asabiye yalnızca neseple değil kaynaşmayla da oluşan bir birlikteliktir (Korkusuz, 2010: 143). Bedevilik ve Hadarilik ise toplumların siyasi, sosyal ve kültürel olarak yaşam tarzları ile ilgili kavramlardır. Bedevi kültürdeki topluluklar, barınma ve yiyecek gibi temel ihtiyaçlarını tarım ve hayvancılık yoluyla karşılayan, göçebe olarak yaşayabilecekleri gibi yarı yerleşik olarak da yaşayan, uygar hayat biçiminden önce gelen toplum yapılarının tümünü kapsamaktadır. İbni Haldun bedevi yaşam tarzını, asıl hayat olarak görmüş ve hadari yaşamın, sonradan ortaya çıktığını, bedevi hayatın değişim göstermesi ile birlikte oluştuğunu belirtmiştir. Hadarilik yerleşik bir hayatı ve şehir yaşamını simgelemektedir. Hadari kültürün insanları el sanatları ve ticareti benimsemişlerdir (Polat ve Aktaş Polat, 2016: 574).

İbni Haldun yaşadığı dönemde, içinde bulunduğu yakın coğrafyadan hareketle Arap ve Berberi toplumları üzerine araştırmalar yaparak tespit ve çıkarımlarda bulunmuştur. Devlet ve toplum tipleri, toplumun devlete etkileri konularını geniş şekilde ele almıştır. Her toplumun kendine özgü kurallara ihtiyacı olduğunu, bir topluma uygun olan herhangi bir hukuk normunun başka bir topluma uygun olamayacağını belirtmiştir. İbni Haldun'a göre devlette yaşanan değişim ve gelişimlerin kaynağı toplumsal ve sosyal gerçeklikte aranmalıdır. Devletlerin asıl amacı toplumun huzur ve refahı olmalıdır (Topçuoğlu, 1969a: 346-347). İbni Haldun'a göre göçebe toplumların kendilerine özgü hukuki yapıları bulunmaktadır. Kişileri birbirlerine yaklaştıran ve kaynaştıran asabiyet kavramı bunun yanı sıra birtakım kurallarda ortaya koymaktadır. Kabile yöneticilerinin emirleri, toplumun geçmiş yıllardan getirmiş olduğu değer yargıları, örf ve adetler hukuki platformun temelini oluşturmaktadır. Kabile büyükleri yasamayı, yürütmeyi ve yargıyı genel olarak ellerinde bulundurmaktadırlar (Yumuk, 1978: 239). Yerleşik toplumların hukuki yapıları "Devlet" kavramı ile açıklanmaktadır. Yerleşik hayata geçen cemiyetlerin önceki durumlarından yani göçebe oldukları zamanlardan kalma hukuki normları sarsılmaya başlamaktadır. Asabiyet yerleşik hayata geçmiş olmanın etkisiyle zayıflamaya başlamaktadır. Bu şekilde cemiyetin hukuk kaynağını oluşturan asabiyet hasar görür. Buna karşılık olarak şehir yöneticileri yeni hukuk kuralları oluştururlar. Cemiyet kendisini ayakta tutan gayri resmi kuralları unutur. Şehir hayatı kişinin çeşitli sorunlar ve kötülükler ile yüzleşmesini, kendisini yalnız hissetmesini bunun sonucu olarak yazılı hukuk kurallarına ihtiyaç duymasını gerektirmiştir. Bu nedenle yerleşik hayatta siyasi ve hukuki teşkilatlanma bulunmaktadır (Yumuk, 1978: 242-243). Devlet kuruluş aşamasındayken, bireylerin bilinçlerinde şekillenen kurumlar, bireylerin kabile ve şeyhlerine olan sevgi, saygı ve itaatkârlıklarına yeni anlamlar kazandırmaktadır. Kabile halindeyken görülmeyen ancak varlığı hissedilen kurumlar devletin kurulması ile birlikte şekillenmektedir. Önceden fark edilmeyen hukuki kurallar artık devletin bir kurumunu oluşturmaktadır (Yumuk, 1978: 251)

İbni Haldun ele aldığı tüm problemleri insan unsuru etrafında şekillendirmiştir. İnsan unsuru onun değerlendirmelerinin ve düşüncesinin merkezinde yer alır. Bunun en önemli sebeplerinden biri ise hiç şüphesiz medeniyetlerin yükseliş ve çöküşlerinin halkın refah veya sefalet içinde oluşuyla yakından ilgili olmasıdır (Şentürk, 2009: 375). İbni Haldun'un hukuk ve adalet teorisinin temeli; toplumda otoritenin, devlette iktidarın gerekliliğini, insanların kendi doğalarından kaynaklı hemcinslerinin hakkını çiğneme yani adaletsizlik yapma potansiyeline dayanmaktadır (Ergül, 2018: 117). Ergül'ün aktardığına göre:

> *İbni Haldun, hukukun ve adaletin işleviyle ilgilenirken ve onların toplumun kalkınması için önemini anlatırken oldukça kendine özgü bir düşünür olmasına rağmen, adalet ve hukukun içeriğine dair olan düşünceleri büyük ölçüde İslamidir. Hukuk ve adaletin toplumsal işlevi yerleşik medeniyetlerin gelişebilmesi için gerekli olan istikrarlı bir toplumsal düzeni sağlamaktır. Dinin, burada kullanıldığı anlamıyla İslam hukukunun içeriği sadece istikrarlı bir toplumsal düzen sağlamak değil, fakat aynı zamanda inananların kurtuluşunu sağlamak ve onlar için mutlu bir öteki dünyayı garanti altına almaktır. Hukuk ve adaletin bu iki yönü, İbn Haldun'un düşüncesinde birbirlerine bağlıdır.* (Ergül, 2018: 117).

Bütün kötülükler adaletsizlik nedeniyle meydana gelmektedir. Adaletsizliklerin önüne geçilmesi ancak temelinde adalet olan bir siyasi sistemin kurulmasıyla mümkün olmaktadır. Adaletsizlik, yalnızca düzensizliğin bir şekli değil,

sosyal bir sınıfın başkalarının yapması gereken görevleri yapması anlamına da gelmektedir (Luccioni, 1958: 204-205). İbni Haldun, uzun ömürlü bir medeniyet için adaleti esas alan bir iktidarın gerekli olduğunu düşünmüştür. O aynı zamanda Mukaddime'de adalet ve medeniyeti bir bütünün parçaları olarak ele almıştır. İbni Haldun Kamhiye'ye öğretim üyesi olarak görevlendirildiğinde ilk dersinde yargıçlık mesleğine verdiği değeri şu sözleriyle vurgular; "Yargıçlar ilimleri ve kararları ile övünürler, erdemlerle ve iyi niteliklerle donanırlar. Uyuşmazlıkları süt ile suyu ayıran bir görüşle çözüme kavuştururlar". İbni Haldun yargı sisteminin muntazam şekilde çalışması durumunda insanların haksızlığa uğramayacağını, mağdurların tatmin olacaklarını, ülkede refah, huzur ve güvenin hâkim olacağını, halkın ekonomik durumunun iyileşeceğini ifade etmiştir. Bu şekilde vatandaşların devlete aidiyet duygusu ile bağlanacağını, hukuka ve devlete güven ve saygının artıp kök salacağını belirtmiştir (Ergül, 2018: 148-149). Mısır'da, kadı ve müftü gibi görevlilerin keyfi kararlar verdiği, rüşvet, haksızlık ve iltimas olaylarının çoğaldığı bir dönemde, Salihiye Medresesi'nde kadılık makamına getirilen İbni Haldun, göreve başlar başlamaz ayan ve eşraftan gelen tavsiye mektuplarını geri çevirmiş, aracı ve şefaatçi olanları kovmuştur. Doğruyu yanlıştan, haklıyı haksızdan ayırmak için aracılara değil yalnızca delillere bakılması gerektiğini söylemiştir (Uludağ, 2007: 44). İbni Haldun önemli tematik görüşlerinin benzeştiği Weber'den çok önce adaletin yerine getirilmesi sürecinde bireysel ve kurumsal dürüstlüğe büyük önem atfetmiştir. Weber'e göre dürüstlük, hukuki ilişkilerde güvenin tesis edilmesini sağlayan temel bir ilke olarak görülmektedir. Weber, geleneksel toplumlarda hukuki düzenin çoğu zaman kişisel sadakat ilişkilerine dayandığını, modern kapitalist toplumda ise sözleşme ilişkilerinin ön plana çıktığını belirtir. Bu dönüşüm, hukuki süreçlerde kişisel erdemlerden ziyade, kurallara uygunluk ve güvenilirlik gibi nitelikleri daha belirleyici hale getirmiştir (Weber, 1978: 669). Dolayısıyla dürüstlük, bireysel bir ahlaki özellik olmanın ötesinde, rasyonel hukuki düzenin sürdürülebilirliği için zorunlu bir toplumsal gereklilik haline gelmiştir.

İbni Haldun'un Hukuk Sosyolojisi alanındaki görüşleri, toplumun değişen dinamiklerinin devlete, siyasi yaşama ve hukuka etkilerinden yola çıkarak ortaya attığı düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Ona göre toplumların yapısı ve özellikleri devlet yapısına sirayet etmektedir. İbni Haldun Batı'da sosyolojinin ortaya çıkışından dört yüz yıl önce, sosyolojinin ana konularını ortaya koymuş, bu konuların bağımsız bir disiplinle ele alınması gerektiğini savunmuştur (Okatan, 2016: 35). İbni Haldun toplumların birtakım kurallarla belli bir düzende yaşadıklarını ve bunu devlet organı daha oluşmadan önce yaptıklarını belirtmiştir. Devletin ise sosyal gelişmelerin bir sonucu olarak doğduğunu ileri sürmüştür. Toplumun hukuk düzenine olan etkisini açıklayarak, toplumları belli sınıflandırmalara tabi tutmuştur. Toplumların birtakım iç ve dış etkenlere bağlı olarak değişebileceklerini vurgulamıştır. İbni Haldun bu tespitleri ile Hukuk Sosyolojisine önemli katkılarda bulunmuştur (Öktem ve Türkbağ, 2012: 350). İbni Haldun devlet/yönetici ve toplum hakkındaki görüşleri ile Karl Marx, Max Weber, Gurvitch ve Montesquieu gibi hukuk ve devletin kökenini sosyal olgularda arayan düşünürler arasında yer almaktadır (Öktem ve Türkbağ, 2012: 292). İbni Haldun toplumun, medeniyetin kendi deyimi ile umranın bulunduğu her yerde bir devletin veya iktidarın var olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda İbni Haldun bu iki unsuru birbirinden ayrı tutmamaktadır (Yüksel, 2011: 271).

Hukuk Sosyolojisi Açısından Platon ve İbni Haldun'da Hukuk Anlayışı

Filozoflar insan yaşamını tüm boyutlarıyla ele aldıklarından, yaşama dair birçok alanda fikir yürütmüşlerdir. Toplumsal hayatın süreçleri ayrıntısıyla değerlendirilmiştir. Hukuk da filozoflar tarafından sıkça ele alınan ve özellikle sosyolojik boyutuyla değerlendirilen bir kavramdır. Tüm filozoflar gibi Platon ve İbni Haldun'un da hukuka ve adalete ilişkin önemli fikirleri bulunmaktadır. Platon hayattayken yapıp edilenlerin ölümden sonraki hayatın kazanılmasına fayda etmesini istemiştir. Ancak Platon'un ölümden sonraki hayata dair görüşleri yazılı dini kaynaklara değil felsefi düşüncelere dayanmaktadır. Adalet anlayışı, toplumun mutluluğu açısından en önemli yapı taşlarındandır. Hukuk ve ahlak kavramları o kadar kuvvetlidir ki felsefeden ayrı düşünmek imkânsız olarak görülmüştür. Devlet kurumu ile adalet düşüncesi doğrudan ilintili kavramlardır. Adaletin olmadığı bir devlet düşünülmemiştir.

Platon, içinde yaşanılan toplum ve devlet için nasıl iyi olunacağı konusunda çıkarımlar yapmış, kurallara uyan, tümüyle iyilik değerlerine bürünmüş bir toplum ve bu toplumun inşa edeceği ideal devleti hedeflemiştir. Bu devlet ve toplum, doğru, erdemli ve adaletlidir. Platon hukuku, sosyolojik yönüyle değerlendirirken, toplumu ve devleti bir bütün olarak görmüş, devletin adaleti sağlaması için, vatandaşların kurallara uymasını beklemiştir. Platon'un hukuk anlayışı devleti önceleyen, kuralsızlıklara çok fazla tahammül göstermeyen bir anlayıştır. Ancak bu şekilde ideal devletin olabileceğini ve toplumun iyi bir yaşam süreceğini düşünmüştür. Hukuki normların, toplum içerisindeki yapıp edilenlere, davranışlara, ilişkilere, alışverişe, ticarete göre düzenlenirken, devletin ayakta durması gereken şartları öncelemiş, erdemli ve güçlü devletin vatandaşlarının her halükârda mutlu bir yaşam sahibi olabileceğini savunmuştur.

İbni Haldun da ise toplum unsuru öne çıkmış, devletin topluma karşı daha şefkatli olması düşünülmüştür. İyi bir hukuk eğitimi alan, hâkimlik ve kadılık görevlerinde de bulunan İbni Haldun, hukuku yerleşik nizamın tahakkümü olarak değil daha akılcı ve toplumsal yaşamı öne çıkarır şekilde yorumlamıştır. Hukuku toplum hayatının gereklerine

göre çeşitlendirmiş ve daha spesifik konular üzerinde çalışmıştır. Devletin koymuş olduğu kuralların sorgulamaksızın yerine getirilmesi yerine, bu kuralların sosyal yaşamdaki gerekliliklerini, yansımalarını ve sonuçlarını ele alarak vatandaş ve devlet dengesi üzerinde yorumlar yapmıştır. Platon gibi İbni Haldun'da ölümden sonraki hayat için adaletin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ancak İbni Haldun, Platon gibi belirsiz bir din ve belirsiz bir ahiret hayatından değil, İslam dininin gereklilikleri ve İslam dininde geçen ahiret hayatından bahsetmiştir. İslam dininin kuralları hem dünya hayatının düzeni hem de ahiret hayatının kazanılması için gerekli görülmüştür.

İbni Haldun Machiavelli'den farklı olarak yöneticinin iktidarda kalabilmek için her istediğini yapabileceği görüşünü kabul etmemiştir. Bunun yerine yöneticinin halkın yararına hareket etmesinin hem iktidar için hem de toplum için faydalı olacağını vurgulamıştır (Say, 2014: 236). İbni Haldun ve Platon'un yönetici ve toplum görüşleri Machiavelli ile karşılaştırılması durumunda Platon'un devlet ve yönetici görüşünün Machiavelli'ye daha yakın olduğu görülecektir. Zira yönetici ve halk dengesinde yöneticinin toplumdaki genel huzuru ve refahı sağlamak adına bazı bireysel hakların feda edilebileceği, devletin bu konudaki tedbirlerinin oldukça geniş olması Machiavelli ve Platon'da daha fazla kabul gören bir görüştür. İbni Haldun ise bireysel haklara daha fazla saygılıdır. Devlete karşı bireysel haklar öncelenmiştir.

SONUÇ

Bireysel yaşamdan toplumsal yaşama geçişin doğal bir sonucu olarak hukuk kuralları doğmuştur. Hukuk kuralları ya da yasa olarak tanımlayabileceğimiz, belirli yaptırımları olan bu kurallar bütünü sosyal ve siyasal yaşamın her alanında görülmektedir. Söz konusu kuralların asıl amacı toplumdaki düzenin ve adaletin sağlanmasıdır. Daha önceleri, kabile reisi, şef ve dini liderler gibi toplumu yöneten kişiler ve gruplar tarafından konulan kurallar, devlet kurumunun doğmasıyla birlikte devlet tarafından oluşturulmaya başlanmıştır. Her iki dönem için de asıl sorun yönetenle yönetilen arasındaki hukuk dengesinin korunması olmuştur. Bu sorunun kaynağı hukukun sosyolojik boyutuyla ilgilidir. Doğa durumu olarak adlandırılan ve insanların varoluşuyla kazandıkları haklar, birlikte yaşama zorunluğuyla toplum durumunun oluşturduğu haklara dönüşmüştür. Toplum durumunda ise iki insanın aynı şeyi istemesiyle aralarında bir çekişme yaşanacaktır. Hobbes bu durumu "insan insanın kurdudur" benzetmesiyle dile getirmektedir. Güvensiz bir ortamın doğal sonucu ise *savaş durumu* yani çatışma hâlidir. İster savaş durumu ya da doğa durumu olsun, ister toplumda kargaşa, insanlar mutsuz ve sefil olsun, bütün bunlar güvenliğin olmadığını göstermektedir. Güvenliğin sağlanması için bir güç gerekmektedir. Bu güç yasama, yürütme ve yargı egemen bir organa yani *Devlet'e* atfedilmiştir. Bu nedenle "devlete" yüklenen görev bireysel güvenliği sağlamasıdır. Nihai amaç ise insanların mutluluğudur. Locke'ta da benzer bir hareket noktası görülmektedir. O da insanın haklarının neler olduğunu ve doğa yasasının ne olduğunu göstermek için "doğa durumu" denilen düşünceyi benimser. Locke'un doğa durumunda, en azından başlangıçta bir *özgürlük ve eşitlik* bulunmaktadır. Ancak insanların özgür olma durumu sınırlıdır. Doğa durumunda herkes doğa yasasının uygulayıcısı konumundadır. O zaman herkes keyfiyetle karar verebileceğinden bu durum karışıklığa, düzensizliğe neden olacaktır. Tam da bu aşamada toplum durumuna geçiş uygunsuzlukların ortadan kaldırılması için iyi bir çözüm olarak görülmektedir.

İnsanların doğuştan gelen haklarını ve özgürlüklerini *(doğa durumu)*, aynı zamanda toplumsal yaşamı *(toplum durumu)* göz önünde bulundurmadan, insanlar arasındaki kişisel ve ticari ilişkilerin tahlilini iyi yapmadan yapılan yasalar, çoğu zaman adaleti sağlamak yerine daha başka sorunlara yol açmaktadır. Hukuk toplumsal sürecin bir ürünü olması nedeniyle kuralların ve yaptırımların da toplumsal yapı içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Toplumdaki düzenin sağlanmasında en büyük rol hukuka aittir. Ancak toplum düzeninin sadece hukuk kuralları ile sağlanması mümkün değildir. Bu nedenle hukuk paydasında belirlenmiş olan kurallar bütününün toplumsal yaşam içinde bireylerin kendi yaşamlarını düzenlemek adına belirlediği kurallarla yoğrulması ve bütünleştirilmesi gerekmektedir. Yani toplumsal yaşamdaki yerleşmiş kurallarla hukuk kurallarının birbiri ile paralellik göstermesi beklenmektedir. Bireylerin kural koyucu ile ve yasalarla çatışma yaşamaması, sorunların çözülmesi adına başvuru noktalarının bilinmesi için destekleyici kuralların olması şarttır (Tunçer, 2020: 2). Konulacak kuralların bir yandan toplum üyeleri tarafından benimsenirken diğer yandan toplumsal yaşamın ihtiyaçlarını karşılaması gerekmektedir. Çünkü zamanla ihtiyaçlara cevap vermeyen kurallar her ne kadar toplum üyeleri tarafından kabullenilmiş olsa da geçerliliğini yitirmek zorunda kalacaktır (Şen ve Eryıldız, 2020: 22). Bu kapsamda ele alınan toplumsal düzen kuralları farklı olgularla birlikte şekillenmektedir. Bahsi geçen olgular ahlaki değerler, örf, adet, görgü kuralları ve dini kabuller gibi toplumun sosyal yapısıyla ilgili olan fenomenlerdir (Şatır, 2021: 12). Bu fenomenlerin hatta ülkenin coğrafyasının, ikliminin, tarihinin, milli ve manevi değerlerinin tümünün göz önüne alınarak hukuk normlarının oluşturulması adaleti tam anlamıyla tesis ederken, konulan bu normların çok uzun bir süre geçerliğini korumasını da sağlayacaktır.

Düşünürlerin neredeyse tamamı iyi bir yaşam için adaletin şart olduğundan söz ederek, adaletin olmadığı bir devletin varlığını devam ettiremeyeceğini belirtmişlerdir. Devlet ve adalet kurumları içli dışlı birbirini tamamlayan kavramlar olarak kullanılmıştır. Devlet organı adaleti sağlayan kurum sıfatıyla görülmüştür. Platon ve İbni Haldun'da hukuku

salt kurallardan oluşan bir yapı olarak değil toplumsal yaşamın gerekliliklerinden meydana gelmiş, düzenin ve intizamın sağlanmasındaki ana unsur olarak görmüşlerdir. Onlara göre yasalar, toplum yaşamının tüm boyutlarıyla ele alınması ile oluşturulmalıdır. Devlet ve vatandaş dengesi korunmalı, nizam ve intizamın sağlanması salt yaptırımlara dayandırılmamalı, toplum yaşamını kolaylaştırıcı da olmalıdır. Asıl amaç insanın ve toplumun refahı olmasına karşın, Platon bu amacın elde edilmesinde devleti ön plana çıkartırken, İbni Haldun toplumla devleti dengelemiştir.

Oluşturulan yasalardan istenilen sonucun alınmasında, toplumdaki uygulanabilirliği, kuralı koyana sağladığı kadar topluma da aynı faydayı sağlaması, devletin düzeni sağlanırken, toplumun düzeninin bozulmaması amaçlanmaktadır. Devletin devamı için adaletin tam anlamıyla yerine gelmesi gerekmektedir. Medeniyetin ilerleyişi dahi hukukun üstünlüğüne, adaletin gerçekleşmesine bağlanmıştır. Günümüzde toplum sosyolojisinden uzak hazırlanan kanunlar kısa zaman içinde kaldırılmakta ya da ürettiği dengesizliklerle adaletsizliğe yol açmaktadır. Devletteki düzen sağlanırken toplumdaki düzenin bozulmaması hukukun sosyolojik boyutuyla ele alınması ile mümkün görülmektedir.

Yayın Etiği ve Yazar Beyanları

Etik Kurul Kararı: Bu araştırmanın metodolojisinde etik kurul iznini gerektirecek herhangi bir materyal veya veri toplama aracı kullanılmamıştır. İlgili onam formu sisteme yüklenmiştir.

Finansman ve Destek Beyanı: Çalışma sürecinde herhangi bir kurum, kuruluş veya fondan finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Üretken Yapay Zekâ (AI) Kullanımı: Çalışmanın hiçbir aşamasında üretken yapay zekâ teknolojilerinden faydalanılmamıştır.

Yazar Katkı Oranı: Çalışma tek yazarlıdır ve yazar % 100 oranında katkı sağlamıştır.

Dergimizde yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarda olup, CC-BY-NC lisansı ile açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Publication Ethics and Author Declarations

Ethics Committee Approval: No materials or data collection tools requiring ethics committee approval were used in the methodology of this research. The relevant consent form has been uploaded to the system.

Financial Support and Funding Declaration: No financial support was received from any person, institution, or organization during the course of this study.

Conflict of Interest Statement: There is no conflict of interest.

Generative Artificial Intelligence (AI) Usage: No generative artificial intelligence technologies were utilized at any stage of the study.

Author Contribution Rate: This paper has a single author, who contributed 100% to the work.

Copyright of the studies published in our journal belongs to the authors, and they are published as open access under the CC-BY-NC license.

KAYNAKÇA

Adomeit, K. (2004). *Hukuk ve devlet felsefesi* (H. Akkanat, Çev.). Filiz Kitabevi.

Akbay, M. (1958). *Umumi amme hukuku dersleri* (Cilt 1). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Aktaş, S. (2018). Hukuk kavramının analizi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *67*(2), 227–252. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/621169

Aral, V. (1992). *Hukuk felsefesinin temel sorunları*. Filiz Kitabevi.

Arnhart, L. (2018). *Platon'dan Pinker'a siyasi düşünce tarihi* (A. K. Bayram & M. E. Okutan, Çev.). Adres Yayınları.

Ateş, F. & Utkan, T. (2017). İbn Haldun'a göre toplum ve şehir. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *10*(53), 216–230.

Aytepe, O. (2024). Çokkültürlü toplumda adalet olgusu: John Rawls ve Michael Walzer'in görüşleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (80), 183–195. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3735282

Bursalı, O. S. (2007). Max Weber'in kadı adaleti kavramı. *Bülten*, *18*(64), 72–88. https://www.bisav.org.tr/userfiles/yayinlar/makaleler/mecmua__max_weber_in_kadi_adaleti_kavrami_340.pdf

Copleston, F. (1986). *Felsefe tarihi: Yunan ve Roma felsefesi* (Cilt 1, Kısım 1; A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınları.

Copleston, F. (1993). *A history of philosophy: Greece and Rome* (Vol. 1). Doubleday. https://mozammelhq.com/wp-content/uploads/2018/03/A-History-of-Philosophy-V.-1-Greece-and-Rome.pdf

Cotterrell, R. B. M. (1986). Law and sociology: Notes on the constitution and confrontations of disciplines. *Journal of Law and Society*, *13*(1), 9–34.

Çakır, M. (2017). Social justice: From past to present. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, *3*(2), 560–572. https://www.researchgate.net/publication/315959083_Gecmisten_gunumuze_sosyal_adalet

Çetinkaya, B. A. (2017). *Felsefe tarihi: Antik Doğu'dan modern Batı'ya*. Nobel Yayınları.

Çoban Kaynak, R. (2017). Sosyal adalet, eşitlik ve sosyal hizmet. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, *6*(4), 252–260. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/388862

Del Vecchio, G. (1952). *Hukuk felsefesi dersleri* (S. Erman, Çev.). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Dinçkol, A. (2021). *Hukuk sosyolojisine giriş*. Der Yayıncılık.

Durkheim, E. (2014). *Toplumsal iş bölümü* (Ö. Doğan, Çev.). Cem Yayınevi.

Ergül, E. (2018). *Hukukçu ve siyaset bilimci kimliğiyle İbn Haldun*. Adalet Yayınevi.

Fındıkoğlu, Z. F. (1939). İbni Haldun'un hukuka ait fikirleri ve tesiri. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *5*(0), 138–155. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/96970

Fındıkoğlu, Z. F. (1971). *İçtimaiyat dersleri: Sosyoloji doktrinleri ve kolları* (Cilt 1). Fakülteler Matbaası.

Giddens, A. (2013). *Capitalism and modern social theory*. Cambridge University Press.

Gözler, K. (2008). Tabiî hukuk ve hukukî pozitivizme göre adalet kavramı. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, *4*(15), 77–90.

Gurvitch, G. (1951). Hukuk sosyolojisinin konusu ve problemleri (H. Topçuoğlu, Çev.). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *8*(1), 1–18. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/638244

Gurvitch, G. (2021). *Hukuk sosyolojisi* (M. Koçakgöl, Çev.). Pinhan Yayıncılık.

Gurvitch, G. & Uzbark, H. (1945). Tabiî hukuk mu, yoksa sezgiye dayanan müsbet hukuk mu?. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *2*(4), 1–15. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000073

Gürbüz, A. (2003). Platon'un hukuk görüşünün karşılaştırması, değeri ve sonuçları. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *7*(7), 52–67.

Gürkan, Ü. (1967). Hukuk sosyolojisi açısından İbni Haldun. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *24*(1-4), 222–245. https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/48035/3416.pdf

Gürkan, Ü. (1989). *Hukuk sosyolojisine giriş*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Gürkan, Ü. (2013). *Hukuk sosyolojisine giriş* (7. Baskı). Siyasal Kitabevi.

Hayek, F. A. (1995). *Kanun, yasama faaliyeti ve özgürlük* (M. Erdoğan, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hirsch, E. (2001). *Hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi dersleri*. Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.

Hume, D. (2009). *İnsan doğası üzerine bir inceleme* (E. Baylan, Çev.). Bilgesu Yayıncılık.

Issawi, C. (1987). *An economic history of the Middle East and North Africa*. Columbia University Press.

İbn Haldun. (1986). *Mukaddime* (Z. K. Ugan, Çev.). Milli Eğitim Basımevi.

İbn Haldun. (2015). *Mukaddime* (S. Uludağ, Çev.). Dergâh Yayınları.

İmre, Z. (1971). *Medeni hukuka giriş*. Yenilik Basımevi.

Kayapınar, A. (2006). İbn Haldun'un asabiyet kavramı: Siyaset teorisinde yeni bir açılım. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (15), 83–114. http://isad.isam.org.tr/vdata/sayi15/isad015_kayapinar.pdf

Kayıhan, Ş. & Ünlütepe, M. (2017). *Medeni hukuka giriş ve Türk Medeni Kanunu'nun başlangıç hükümleri* (3. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Korkusuz, M. H. (2010). *1980 sonrası milliyetçilik akımlarının İbni Haldun'un asabiye modeli bağlamında değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lapidus, I. M. (2014). *A history of Islamic societies*. Cambridge University Press.

Luccioni, J. (1958). *La pensée politique de Platon*. Presses Universitaires de France. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k34058300

Mill, J. S. (2020). *Faydacılık (Utilitarianism)* (E. Soyer, Çev.). Kapra Yayınları.

Montesquieu, M. (2014). *Kanunların ruhu üzerine* (Ş. Özbilen, Çev.). Seçkin Yayıncılık.

Okatan, F. (2016). *İbni Haldun'un hukuk sosyolojisine katkıları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Olguner, F. (1984). *İslam kaynakları ışığında Platon*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Öktem, N. (1974). Antik Yunan felsefesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *39*(1-4), 353–413. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9115/114083

Öktem, N. (1988). *Hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi dersleri*. Beta Yayım Dağıtım.

Öktem, N. (1993). *Sosyolojinin ve felsefenin verileriyle devlet ve hukuk felsefesi akımları*. Der Yayınevi.

Öktem, N. & Türkbağ, A. U. (2012). *Felsefe, sosyoloji, hukuk ve devlet*. Der Yayınları.

Özcan, M. T. (2012). *Hukuk sosyolojisine giriş*. On İki Levha Yayıncılık.

Özcan, O. (2016). İbn Haldun'da devlet düşüncesi ve "devlet araç mı, amaç mı?" tartışması bağlamında mukayeseli bir değerlendirme: (İbn Haldun - Aristoteles - Thomas Hobbes). *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, *1*(1), 63–92. https://doi.org/10.36657/ihcd.2016.2

Özyörük, M. (1959). *Hukuka giriş*. Ege Matbaası.

Platon. (1988). *Yasalar (I-VI. Kitaplar)* (C. Şentuna & S. Babür, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Platon. (1992). *The republic* (G. M. A. Grube, Trans.; C. D. C. Reeve, Rev.). Hackett Publishing Company.

Platon. (1998). *Yasalar* (C. Şentuna & S. Babür, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Platon. (1999). *Devlet* (S. Eyüboğlu & M. A. Cimcoz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Platon. (2015). *Haz ve bilgelik diyalogları (Pleasure and wisdom dialogues)* (B. Aladanlı, Çev.). Arya Yayıncılık.

Polat, S. & Aktaş Polat, S. (2016). Bedevi ümrandan hazeri ümrana geçiş: Boş zaman kültürüne bir bakış. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *12*(2), 572–583. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iibfdkastamonu/issue/29623/318162

Powers, D. S. (2014). Kadijustiz or qadi-justice? A paternity dispute from fourteenth-century Morocco. *Law, Society, and Culture in the Maghrib, 1300–1500*, 1–32. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/abs/law-society-and-culture-in-the-maghrib-13001500/148B87EBC88AD9F9AF073A1305874DDA

Radbruch, G. (2015). Hukuk kavramı. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *1*(2), 144–150.

Rousseau, J. J. (2020). *Toplum sözleşmesi* (V. Günyol, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sabine, G. H. (1948). *A history of political theory*. George G. Harrap & Co. Ltd. https://archive.org/details/dli.ernet.260180

Say, S. (2014). *Uluslararası siyaset sosyolojisi açısından İbn Haldun*. Detay Yayıncılık.

Strauss, L. (1964). *The city and man*. University of Chicago Press. https://ia601703.us.archive.org/30/items/leo-strauss-the-city-and-man/Leo%20Strauss%20-%20The%20City%20and%20Man.pdf

Swingewood, A. (2014). *Sosyologların kısa tarihi*. Angora Kitaplığı.

Şatır, E. B. (2021). *Hukuk sosyolojisinde öncü bir tartışma: Max Weber Eugen Ehrlich'e karşı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şen, E. & Eryıldız, S. (2020). *Hukuka giriş* (2. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

Şentürk, R. (2009). *İbn Haldun: Güncel okumalar*. İz Yayıncılık.

Tahiroğlu, B. (1970). Platon'un hukuk anlayışı. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *36*(1-4), 1–25. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/96897

Tarhan, B. (2020). John Rawls ve Robert Nozick'in adalet teorilerinde "hak ediş": Çılgın Dünya filmi aracılığıyla bölüşüm problemine bir bakış. *SineFilozofi Dergisi*, (Özel Sayı), 63–77. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1124975

Tepe, S. (2023). *Türkiye'de hukuk sosyolojisinin gelişimi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İzmir Bakırçay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Terre, F. (1978). Hukuk sosyolojisi ile hukuk felsefesi arasındaki ilişkiler üzerine notlar (T. Ballıgil, Çev.). *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *44*(4), 225–243. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/96149

Topakkaya, A. (2008). Adalet kavramı bağlamında Aristoteles-Platon karşılaştırması. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 27–46. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/803676

Topçuoğlu, H. (1960). *Hukuk sosyolojisi*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Topçuoğlu, H. (1969). *Hukuk sosyolojisi* (Sosyoloji açısından hukuk, 3. Baskı). Cezaevi Matbaası.

Tunçay, M. (1969). *Batı'da siyasal düşünceler tarihi-1*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Tunçer, P. (2020). *Temel hukuk bilgisi* (4. Baskı). Adalet Yayınevi.

Türkbağ, A. U. (2009). *Hukuk sosyolojisinde güncel bir radikal: Donald Black*. Derin Yayınları.

Walzer, M. (1983). *Spheres of justice: A defense of pluralism and equality*. Basic Books.

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.

Weber, M. (2002). *Sosyolojinin temel kavramları* (M. Beyaztaş, Çev.). Bakış Yayınları.

Yumuk, R. (1978). İbn Haldun'da devlet görüşü. *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *3*(1-2), 229–278. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/29775

Extended Abstract

Introduction and Theoretical Framework: Sociology, besides being a science that examines the functioning and regularities of social life, also deals with behaviors that violate social norms and legal rules. The sociology of law, on the other hand, evaluates law as a product of social life; it investigates the formation of law within the social process and its interaction with social life. In order to maintain social relations within a certain order and to standardize behaviors accepted as correct, a normative basis is required. Ever since humans began to live in society, solving the problems they encountered and maintaining social and cultural life have only been deemed possible through the establishment of a specific order, and the body of rules ensuring this order has been defined by the concept of law.

The idea of law possesses a three-dimensional structure consisting of fact, value, and norm. Focusing solely on positive law (the laws in force) leads to the production of empty molds detached from social reality by ignoring the value and factual dimensions of law. The duty of the sociology of law comes into play precisely at this point; it offers a complementary character by focusing on the source of norms, their social foundations, and whether sanctions serve their purpose. The concept of "justice," which is one of the most fundamental values of the idea of law, lies at the center of natural law theory. According to the natural law approach, what establishes the validity of law is justice; if a legal norm is just, it is valid; if it is unjust, it is invalid. In this direction, this study aims to compare and evaluate the views of Plato and Ibn Khaldun—two of the most important figures in the history of philosophy and sociology—on the idea of law from the perspective of the sociology of law, in order to make sense of the phenomenon of lawlessness and injustice frequently expressed in contemporary societies.

Method: Within a limited scope, the study was designed using the historical analysis (examination research) method, which is one of the qualitative research methods. Accordingly, Plato's dialogues *The Republic (Politeia)* and *Laws (Nomoi)*, and *Muqaddimah*, which is the introductory part of Ibn Khaldun's universal history titled *al-Ibar*, were determined as the primary data sources and subjected to qualitative analysis.

Findings and Discussion: The findings obtained in the study reveal that both thinkers regarded law as an inseparable part of social life. Plato defended the theory of natural law and evaluated justice as an eternal "Idea". In Plato's *The Republic*, justice forms the backbone of the state; at both the individual and state levels, it means that every element performs the task appropriate to its own nature (class hierarchy). Plato viewed law as one of the tools for maintaining order in society by those who hold power, and exhibited an absolutist/authoritarian approach that sacrificed the individual element to the political and social element. However, in his late work *Laws*, he anticipated that laws should be made according to the sociology of society, emphasizing that the traditions, customs, and spiritual states (pain, happiness, fear) of citizens should be taken into account in laws. The understanding of justice in Plato is not limited to worldly life but possesses a quality that will also manifest in the afterlife.

Ibn Khaldun, on the other hand, explained law on a completely sociological ground within the framework of the Science of Umran (*Ilm al-Umran*), which he founded four hundred years before the emergence of sociology in the Western world. Ibn Khaldun divided societies into two according to their lifestyles: Bedouinism (nomadic life) and Hadarism (urban life). In nomadic societies, the source of law is the feeling of asabiyyah (social cohesion) formed by blood ties and integration, the commands of tribal leaders, and customs. When transitioning to settled (hadari) life, asabiyyah weakens, and individual problems and evils increase; this situation generates the need for written positive law rules and the institutionalized mechanism of the "State". At the basis of Ibn Khaldun's theory of law and justice lies the potential of human nature to violate the rights of fellow human beings (to commit injustice); therefore, authority and law are mandatory. Like Plato, Ibn Khaldun saw justice as essential for the continuation of civilization and emphasized justice in the afterlife; however, he grounded this within the context of Islamic law (fiqh). In the balance between the ruler and the public, Ibn Khaldun prioritized individual rights and the welfare of the public against the state, thereby diverging from the state-centric approach of Machiavelli and Plato.

Conclusion: From Ancient Greece to Ibn Khaldun and down to the present day, the establishment of an ideal state order and social happiness has been deemed possible only through the provision of justice. Plato and Ibn Khaldun treated law not merely as a body of commands, but as a product of social reality. The injustices experienced today are fundamentally rooted in the fact that laws are made detached from the sociology, traditions, and needs of society. Consequently, ensuring that the balance in society is not disrupted while maintaining order in the state, and ensuring the permanence of the norms produced by the legislator, is only possible by blending law with its sociological dimension (the real forces, energies, and values of society).